



**ΠΜΣ: «Διαχείριση και ανάδειξη πολιτισμικών αγαθών και περιβάλλοντος»**



**ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ**

**«Διαχείριση της Μνήμης της Εβραϊκής Κοινότητας της Αθήνας μέσα από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος»**

Όνομα: Αλεξοπούλου Μαλβίνα

ΑΜ: 1012201601006

Επιβλέποντες Καθηγητές: Κουρή Μαρία, Λέκτωρ

Στριμπής Ιωάννης, Επίκουρος Καθηγητής

Χρήστου Αθανάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής

## **Ευχαριστίες**

*Θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω την επιβλέπουσα καθηγήτρια, κα. Κουρή Μαρία για την πολύτιμη καθοδήγηση και βοήθειά της, με σκοπό να εκπονηθεί η παρούσα διπλωματική εργασία. Επιπλέον, θέλω να ευχαριστήσω τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος κα. Ζανέτ Μπατίνου για τη βοήθεια που μου προσέφερε στη συγκέντρωση νέων στοιχείων μέσω της συμμετοχής της στη συνέντευξη.*

*Τέλος ευχαριστώ πολύ την αδερφή μου και τους γονείς μου.*

## Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά την έννοια της «μνήμης», που υιοθετεί το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος καθώς και τους τρόπους, με τους οποίους το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος διαχειρίζεται τη μνήμη της ελληνικής εβραϊκής κληρονομιάς. Επιπροσθέτως, εξετάζει τα κύρια εκθεσιακά, επικοινωνιακά και εκπαιδευτικά εργαλεία, που εφαρμόζει το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος με στόχο τη διάσωση, διάδοση και προβολή της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων. Προς τους στόχους αυτούς πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική ανασκόπηση και ποιοτική έρευνα, αξιοποιώντας τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης ανοιχτού τύπου με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, κα. Ζανέτ Μπαττίνου. Τα κύρια συμπεράσματα που προκύπτουν από την έρευνα φανερώνουν, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος είναι ένας φορέας διατήρησης και διάδοσης της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων, όχι μόνο στην εβραϊκή κοινότητα αλλά και στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο ενεργά στη διάδοση της εβραϊκής ταυτότητας, στην αντιμετώπιση ενός τραυματικού παρελθόντος και στην προώθηση του διαπολιτισμικού διαλόγου και της συμφιλίωσης.

Λέξεις κλειδιά: συλλογική μνήμη, εβραϊκά μουσεία, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, επικοινωνιακά μέσα, εκθέσεις, εκπαιδευτικά προγράμματα, διαπολιτισμικός διάλογος

## **Abstract**

The aim of this thesis is to explore the concept of "memory" adopted by the Jewish Museum of Greece as well as the ways in which the Jewish Museum of Greece manages the memory of the Greek Jewish heritage. Moreover it examines the main exhibition, communication and educational tools that the Jewish Museum of Greece implements in order to rescue, disseminate and promote the collective memory of the Greek Jews. A semi-structured interview with the Director of the Jewish Museum of Greece, Ms. Zanet Battinou has been carried out in addition to bibliographical research. One main conclusion is that the Jewish Museum of Greece is a tool for preserving and disseminating the collective memory of Greek Jews, not only with a view to the Jewish community but also to the wider community. In that way it actively contributes to the dissemination of the Jewish identity, tackling a traumatic past and promoting intercultural dialogue and reconciliation.

**Keywords:** collective memory, jewish museums, Jewish Museum of Greece, communication tools, exhibitions, educational programs, intercultural dialogue

## Περιεχόμενα

<u>Περιεχόμενα</u> .....	4
<u>Κεφάλαιο 1: Συλλογική Μνήμη – Μουσεία Μνήμης</u> .....	8
<u>1.1 Συλλογική Μνήμη</u> .....	8
<u>1.2 Ο ρόλος των Μουσείων Μνήμης</u> .....	12
<u>Κεφάλαιο 2: Εβραϊκά Μουσεία</u> .....	18
<u>2.1 Εβραϊκά Μουσεία Μνήμης</u> .....	18
<u>2.2 Εβραϊκά Μουσεία στον Κόσμο - Κατάλογος</u> .....	20
<u>2.3 Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης</u> .....	28
<u>2.4 Το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου</u> .....	31
<u>2.5 Σύγκριση</u> .....	35
<u>Κεφάλαιο 3: Εβραϊκές Κοινότητες στην Ελλάδα – Η περίπτωση της Αθήνας</u> .....	36
<u>3.1 Εβραϊκές Κοινότητες στην Ελλάδα: Το ιστορικό πλαίσιο</u> .....	36
<u>3.2 Η Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας</u> .....	39
<u>Κεφάλαιο 4: Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος</u> .....	43
<u>4.1 Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος</u> .....	43
<u>4.2 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Συλλογή Μνήμης</u> .....	46
<u>4.3 Ψηφιακές Εκθέσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος</u> .....	50
<u>4.4 Επικοινωνιακά Μέσα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος ως μέσον προώθησης της Μνήμης</u> .....	53
<u>4.5 Εκπαιδευτικά Προγράμματα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος</u> .....	57
<u>Κεφάλαιο 5: Ερευνητικά αποτελέσματα</u> .....	60
<u>5.1 Μεθοδολογία</u> .....	60
<u>5.2 Αποτελέσματα</u> .....	62
<u>5.3 Συζήτηση</u> .....	68
<u>Συμπεράσματα</u> .....	71
<u>BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ</u> .....	75
<u>Κατάλογος Εικόνων</u> .....	82

## Εισαγωγή

Η έρευνα για τη συλλογική μνήμη καθώς και η ανάγκη διαφύλαξης των παρελθοντικών ιστορικών γεγονότων, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μουσείων μνήμης ανά τον κόσμο, μέσα στα οποία φυλάσσονται υλικά και άυλα αντικείμενα του παρελθόντος, καθώς και ιστορικά τεκμήρια όλου του πλανήτη, με σκοπό να διαπαιδαγωγήσουν τους επισκέπτες. Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου καθώς και οι δραματικές απώλειες του εβραϊσμού εξαιτίας αυτού προκάλεσαν στα μέσα του 20<sup>ου</sup> αιώνα την ίδρυση των εβραϊκών μουσείων. Η διαφύλαξη της συλλογικής μνήμης, της πολιτιστικής κληρονομιάς καθώς και η ταυτότητα των Εβραίων κινδύνευαν να χαθούν και η αναγκαιότητα για κατασκευή τέτοιων μουσείων θεωρήθηκε απαραίτητη. Αρκετά γρήγορα ιδρύθηκαν εβραϊκά μουσεία και μουσεία Ολοκαυτώματος, με σκοπό την προβολή και τη διαιώνιση της συλλογικής μνήμης των Εβραίων καθώς και την διατήρηση της μνήμης των μαζικών τραυματικών αναμνήσεων του Ολοκαυτώματος.

Ωστόσο, η μελέτη για τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων Εβραίων καθώς και η καταγραφή της ελληνικής εβραϊκής ιστορίας άργησε να τοποθετηθεί επιστημονικά, με τον Σταυρουλάκη να επιδιώκει την πρώτη απόπειρα ενασχόλησης με το θέμα αυτό τη δεκαετία του 1990<sup>1</sup>. Ο ίδιος υπήρξε ο πρώτος που διερεύνησε την εβραϊκή ιστορία της Ελλάδας με σκοπό να διασωθούν, να μελετηθούν και να καταγραφούν οι πτυχές της ελληνικής εβραϊκής μνήμης καθώς και να αναγνωριστεί η εβραϊκή παρουσία στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Η επιμονή του Σταυρουλάκη πάνω στην έρευνα και την καταγραφή της ελληνικής εβραϊκής κουλτούρας και παράδοσης έθεσε τα θεμέλια για την ίδρυση του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος θεωρείται ένα μουσείο μνήμης της ελληνικής εβραϊκής κληρονομιάς, που διαφυλάσσει και αναδεικνύει τα υλικά και τα άυλα αντικείμενα των Ελλήνων Εβραίων του παρελθόντος με σκοπό την καταπολέμηση του αντισημιτισμού, καθώς και την εκπαίδευση και τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος μέσα από ενιαία αφηγήματα, που φανερώνονται στον επισκέπτη από τις θεματικές του ενότητες.

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει ως αντικείμενο εξέτασης τους τρόπους με τους οποίους το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος διαχειρίζεται τη μνήμη της εβραϊκής κοινότητας, μέσα από τη λειτουργία του ως εκπαιδευτικός και πολιτιστικός φορέας της σύγχρονης κοινωνίας. Συγκεκριμένα, η εργασία εμβαθύνει στους τρόπους ανάδειξης και διάδοσης της μνήμης της κοινωνικής ομάδας των Ελλήνων Εβραίων, η οποία θεωρήθηκε ζωτικής σημασίας για τον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική ιστορία, δεδομένου ότι μόλις τη δεκαετία του 1980 οι κοινωνιολόγοι και οι ιστορικοί μελέτησαν ερευνητικά το θέμα της εβραϊκής μνήμης, ένα κύμα ενασχόλησης, το οποίο χαρακτηρίστηκε ως «κύμα μνήμης» και «χιονοστιβάδα μνήμης»<sup>2</sup>.

Η επιλογή του θέματος για έρευνα και ανάλυση πραγματοποιήθηκε για συγκεκριμένους λόγους. Αρχικά, η μνήμη του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για έρευνα τόσο στον ιστορικό, όσο στον πολιτικό και πολιτισμικό τομέα. Η συνεχόμενη κατοίκηση των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο,

---

<sup>1</sup> Benveniste, 2008, 3

<sup>2</sup> Γκαζή, 2013, 1

από τα αρχαία χρόνια, επέφερε στον ελληνικό πολιτισμό και την ελληνική κοινωνία ουσιαστικές αλλαγές και προσθήκες (άυλες και υλικές) κατά τη διάρκεια των αιώνων. Η καθημερινή ζωή των Ελλήνων Εβραίων, η συγκατοίκησή τους με τους Έλληνες Χριστιανούς καθώς και η τραυματική εμπειρία του Ολοκαυτώματος καθρεπτίζονται μέσα από το πλήθος των αντικειμένων που διαθέτει το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και δίνει τη δυνατότητα διερεύνησής τους, απευθυνόμενο όχι μόνο στους Εβραίους αλλά και σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Επομένως, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος αποτελεί θεματοφύλακα της συλλογικής μνήμης του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού καθώς και των διαπολιτισμικών ανταλλαγών μεταξύ των κοινοτήτων που συμβιώνουν.

Παράλληλα, ισχυρό κίνητρο για την επιλογή του θέματος της εργασίας ήταν η διατήρηση και η αντιμετώπιση της τραυματικής μνήμης του Ολοκαυτώματος από τη σύγχρονη κοινωνία, η οποία επηρέασε άρδην τους Έλληνες Εβραίους καθώς και την ελληνική κοινωνία. Εξετάζονται, έτσι, οι τρόποι διαχείρισης της τραυματικής αυτής μνήμης από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος μέσω των εκθεσιακών και εκπαιδευτικών εργαλείων που χρησιμοποιεί. Συνεπώς, προκύπτουν συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα που επιδιώκεται να απαντηθούν στο πλαίσιο του παρόντος πονήματος, με αφετηρία την ανάλυση της σημασίας και της έννοιας της «μνήμης», διερευνάται η μορφή της συλλογικής μνήμης, που υιοθετεί το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, όπως προκύπτει μέσα από τα εκθεσιακά, επικοινωνιακά και εκπαιδευτικά μέσα που χρησιμοποιεί το μουσείο. Επιπλέον, εξετάζονται οι τρόποι με τους οποίους το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος διαχειρίζεται τη συλλογική μνήμη της ελληνοεβραϊκής κοινότητας, όπως και την τραυματική μνήμη του Ολοκαυτώματος.

Κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας διπλωματικής εργασίας ακολουθήθηκε συγκεκριμένη μεθοδολογική πορεία, προκειμένου να αναλυθούν και να εξετασθούν τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα. Σκοπός της εργασίας αποτέλεσε η τεκμηρίωση της έρευνας, μέσω της χρήσης ποικίλων επιστημονικών μεθόδων. Συγκεκριμένα, το θεωρητικό μέρος της εργασίας, που σχετίζεται με τη συλλογική μνήμη, τα Μουσεία μνήμης, τα Εβραϊκά μουσεία καθώς και με το ιστορικό πλαίσιο των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας βασίστηκε στη μελέτη δευτερογενών δεδομένων, δηλαδή στη βιβλιογραφική ανασκόπηση. Έτσι, η ανάπτυξη του θεωρητικού αυτού μέρους της έρευνας στηρίχθηκε κυρίως σε βιβλιογραφικές πηγές, όπως βιβλία, πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων, εφημερίδες, επιστημονικά περιοδικά, συλλογικοί τόμοι, εκπονηθείσες διατριβές και εργασίες και ιστότοποι. Επιπροσθέτως, είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι για τη θεωρητική ανάλυση των Εβραϊκών Μουσείων αντλήθηκαν πληροφορίες και από τις επίσημες ιστοσελίδες των Εβραϊκών Μουσείων της Αθήνας, της Θεσσαλονίκης και του Βερολίνου.

Ωστόσο, η έρευνα που σχετίζεται με το εμπειρικό μέρος της εργασίας, όπως είναι η εξέταση της μορφής της μνήμης που υιοθετεί το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, οι τρόποι διαχείρισης της συλλογικής μνήμης του εβραϊκού πληθυσμού της Ελλάδας από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, τα είδη των επικοινωνιακών μέσων, που χρησιμοποιεί το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος για τη διάδοση και προβολή της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων βασίστηκε και στην ποιοτική, πρωτογενή έρευνα: την επιτόπια επίσκεψη στον χώρο συμπλήρωσε συνέντευξη με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού

Μουσείου Ελλάδος, κα. Ζανέτ Μπαττίνου, ακολουθώντας τη μέθοδο της ημιδομημένης συνέντευξης ανοιχτού τύπου.

Η δομή της εργασίας αναπτύσσεται ως κάτωθι:

Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας εξετάζονται οι επιστημονικές έννοιες και ορισμοί της συλλογικής μνήμης καθώς και ο ρόλος των Μουσείων μνήμης.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στην ταυτότητα των Εβραϊκών Μουσείων καθώς και στη μορφή μνήμης που υιοθετούν. Επιπλέον, πραγματοποιείται διαχωρισμός των Εβραϊκών Μουσείων και των Μουσείων Ολοκαυτώματος με τη βοήθεια ενός παγκόσμιου καταλόγου σχετικών μουσείων. Τέλος, εξετάζονται και συγκρίνονται δύο μουσεία από τον ελληνικό και τον διεθνή χώρο, και συγκεκριμένα το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης και Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου.

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει το ιστορικό πλαίσιο των Εβραϊκών Κοινοτήτων της Ελλάδας και επικεντρώνεται στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος: μελετώνται, η αποστολή του καθώς και οι συλλογές που διαθέτει. Επιπροσθέτως, παρουσιάζονται οι ψηφιακές εκθέσεις του μουσείου και τα επικοινωνιακά μέσα, που χρησιμοποιεί με σκοπό την προβολή και διάδοση της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων καθώς και της μνήμης του Ολοκαυτώματος στο ευρύ κοινό. Τέλος, εξετάζονται αναλυτικά τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που πραγματοποιεί το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.

Στο πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο παρουσιάζεται η μεθοδολογία της ποιοτικής έρευνας, που πραγματοποιήθηκε μέσω της συνέντευξης με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, κα. Ζανέτ Μπαττίνου. Ακολουθούν, η ανάλυση των αποτελεσμάτων της συνέντευξης και η συζήτηση επ' αυτών.

Στο τέλος της εργασίας αναλύονται τα συμπεράσματα της έρευνας και δίνονται ορισμένες προτάσεις για μελλοντικές μελέτες, σχετικές με τη διαχείριση της μνήμης του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού μέσα από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος.



## Κεφάλαιο 1: Συλλογική Μνήμη – Μουσειά Μνήμης

### 1.1 Συλλογική Μνήμη

Η μνήμη ως έννοια συναντάται από την αρχαιότητα, καθώς οι φιλόσοφοι την συνέδεαν απόλυτα με τη γνώση και τον χρόνο. Αρκετοί φιλόσοφοι της Αρχαίας Ελλάδας, όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης καταπιάστηκαν με τη σημασία και την έννοια της μνήμης, δίνοντας ορισμούς και εξηγήσεις για το νόημά της. Από τη μια, ο Πλάτωνας θεωρούσε, ότι η γνώση είναι η ανάμνηση, κάτι που ενυπάρχει στο νου και είναι συνειδητό, εν αντιθέσει με τον Αριστοτέλη, ο οποίος διαφοροποίησε τις έννοιες της μνήμης και της ανάμνησης θεωρώντας, ότι η μνήμη είναι η δύναμη της διατήρησης του παρελθόντος και η ανάμνηση η ανάκληση του ίδιου παρελθόντος<sup>3</sup>. Παράλληλα, η μνήμη συνδέθηκε άρρηκτα με τον χρόνο, σύμφωνα με τους αρχαίους φιλοσόφους, οι οποίοι κατά την αρχαϊκή εποχή κατασκεύασαν αμέτρητους μύθους στο όνομά της και την θεοποίησαν στο πρόσωπο της Μνημοσύνης, μητέρα των Μουσών.

Εντούτοις, οι ορισμοί της μνήμης διαφοροποιούνται από λαό σε λαό κατά την αρχαιότητα και μετέπειτα αρκετές φορές μεταλλάχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων. Για τον εβραϊκό λαό και πολιτισμό η μνήμη δεν ταυτιζόταν με τη γνώση του παρελθόντος, όπως θεωρούσε ο Πλάτωνας. Αντίθετα, η μνήμη εμφανίζεται ως θρησκευτικό απόλυτο και οι ίδιοι επικυρώνονται ως ο κατεξοχήν λαός της μνήμης. Για τον εβραϊκό λαό, η μνήμη μεταδίδεται με τις τελετουργίες και αντιμετωπίζεται ως εργαλείο για την απόδειξη της θεολογικής διδασκαλίας, παραμερίζοντας την ιστορία<sup>4</sup>.

Η έννοια της μνήμης εδραϊώνεται στη μεταμοντέρνα εποχή, ενώ τα τελευταία χρόνια βρίσκεται στο επίκεντρο προβληματισμού και έντονων συζητήσεων, καθώς έχει εξελιχθεί σε ένα δημοφιλές πεδίο έρευνας σε διαφορετικά επιστημονικά πεδία, όπως η ψυχολογία, οι κοινωνικές επιστήμες, η ανθρωπολογία, η ιστορία. Το παρόν κεφάλαιο ωστόσο, θα επικεντρωθεί στην έννοια της συλλογικής μνήμης, στις εκφάνσεις που παίρνει μέσα από τα κοινωνικά σύνολα, στις διακρίσεις και τις αντιθέσεις με παρόμοιες μνήμες, καθώς και τις ομοιότητες μεταξύ αυτών.

Ένας από τους πρώτους κοινωνικούς επιστήμονες που μελέτησε σε ερευνητικό επίπεδο τη συλλογική μνήμη κατά τον 20<sup>ο</sup> αιώνα, ήταν ο Γάλλος στοχαστής Maurice Halbwachs<sup>5</sup>. Ο ίδιος υποστήριξε, ότι η συλλογική μνήμη δεν περιορίζεται στην ανάκληση του παρελθόντος, αλλά αναφέρεται σε μια κοινωνική ομάδα, η οποία ενσαρκώνει το ίδιο παρελθόν, ενώ δεν είναι μια δεδομένη έννοια αλλά κατασκευασμένη από την ίδια την κοινωνία και τις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες την οριοθετούν μέσα στο χρόνο και το χώρο· επομένως, η συλλογική μνήμη δεν είναι στατική και πάγια, αντίθετα προσδιορίζεται σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος<sup>6</sup>. Επιπλέον, η συλλογική μνήμη κάθε ατόμου της κοινωνικής ομάδας, εξαρτάται άμεσα

<sup>3</sup> Μπενβενίτσε, 1999, 11

<sup>4</sup> Μπενβενίτσε, 1999, 13

<sup>5</sup> Maurice Halbwachs (1877-1945). Υπήρξε Γάλλος φιλόσοφος και κοινωνιολόγος, πρωτοπόρος στη μελέτη της συλλογικής μνήμης. Το τέλος της ζωής του υπήρξε ολέθριο, καθώς το 1944 συλλαμβάνεται από τους Γερμανούς (Γκεστάπο) και μεταφέρεται άμεσα σε στρατόπεδο συγκέντρωσης, όπου πεθαίνει την επόμενη χρονιά.

<sup>6</sup> Gillis, 1994, 3

από τα κοινωνικά πλαίσια, καθώς αποτελεί κομμάτι της εκάστοτε κοινωνικής ομάδας<sup>7</sup>. Για αυτόν τον λόγο, η συλλογική μνήμη, αν και εντάσσεται στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας με το ίδιο παρελθόν, δεν είναι ενιαία αλλά πολλαπλή και εξαρτάται από διαφόρους παράγοντες ανάλογα με το κάθε άτομο ξεχωριστά. Τα κοινωνικά πλαίσια είναι εκείνα που καθιστούν τη μνήμη ανεξάρτητη και όχι μια μηχανική καταγραφή του παρελθόντος.

Επομένως, η συλλογική μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας εξελίσσεται σύμφωνα με τους δικούς της νόμους και τις μεμονωμένες αναμνήσεις του κάθε ατόμου. Τα ίδια άτομα της κοινωνικής ομάδας που συνθέτουν τη συλλογική μνήμη, είναι εκείνα που μεταμορφώνουν τη μνήμη, είτε σε πιο συμπίεσμένη, είτε σε πιο εκτεταμένη μορφή. Πιο συγκεκριμένα, οι άνθρωποι που έχουν την ίδια συλλογική μνήμη, αρκετές φορές «θυμούνται» γεγονότα του παρελθόντος, που ίσως δεν τα έχουν ζήσει οι ίδιοι, αλλά τα έχουν διαβάσει σε εφημερίδες ή βιβλία. Παρόλα αυτά αυτή η μνήμη καταλαμβάνει μια θέση στο άτομο πιο προσωπική, δίνοντας την ψευδαίσθηση, ότι ο ίδιος τα έχει ζήσει στο παρελθόν.

Αναπτύσσεται λοιπόν, μια διττή διάκριση στη συλλογική μνήμη του ατόμου, η «αυτοβιογραφική μνήμη» και η «ιστορική μνήμη». Η πρώτη από την πλευρά της, είναι η μνήμη των γεγονότων, που το άτομο βίωσε προσωπικά στο παρελθόν, το καθόρισαν σημαντικά στο παρόν και μπορεί να ενισχύσει τους δεσμούς μεταξύ της κοινωνικής ομάδας στο παρόν και στο μέλλον<sup>8</sup>. Επιπροσθέτως, η αυτοβιογραφική μνήμη συγκροτείται από τμήματα βιωματικής και σημασιολογικής μνήμης καθώς αναπτύσσεται η ταυτότητα του ατόμου, συγχρόνως όμως θεωρείται ένας ξεχωριστός τύπος μνήμης, εξαιτίας του σημαντικού ρόλου που διαδραματίζει στη ζωή<sup>9</sup>.

Ταυτόχρονα, η αυτοβιογραφική μνήμη ορίζεται από ένα σύνολο αναμνήσεων, τις οποίες είτε έχει ζήσει το ίδιο το άτομο, είτε έχει ακούσει από άλλα άτομα, ότι τις είχαν ζήσει στο παρελθόν. Για αυτόν τον λόγο, κάθε αυτοβιογραφική μνήμη αποκαλύπτει, ότι ακόμη και στην περίπτωση που το άτομο έχει αναμνήσεις που βίωσε ατομικά στο παρελθόν, στην πραγματικότητα τις μοιράστηκε με άλλους, την κοινωνική ομάδα στην οποία εντάσσεται. Αυτό λοιπόν, που ορίζεται ως αυτοβιογραφική μνήμη είναι φαινομενικό, αφού οι μνήμες δημιουργούνται μέσα από τις αλληλεπιδράσεις με τους άλλους<sup>10</sup>. Η αυτοβιογραφική μνήμη παράλληλα, αποτελείται από αναμνήσεις βιωματικών γεγονότων και γνώσεων με προσωπικό χαρακτήρα.

Χαρακτηριστικό είναι, ότι οι αναμνήσεις αυτές του ατόμου οργανώνονται και ακολουθούν μια αφηγηματική ροή, καθώς περιγράφουν τη χρονική σειρά των γεγονότων που συνέβησαν στο παρελθόν, παρέχοντας ένα ολοκληρωμένο νόημα στο γενικότερο πλαίσιο. Με αυτό τον τρόπο, το αφήγημα κάθε ατόμου καθορίζει τη βάση της αυτοβιογραφικής μνήμης.

Συνεπώς, οι αναμνήσεις της κοινωνικής ομάδας είναι συλλογικές, διότι υπενθυμίζουν στον άνθρωπο το παρελθόν που έζησε, παρόλα αυτά δεν αντιπροσωπεύει το κάθε άτομο ξεχωριστά στο παρόν, αφού οι ίδιες αναμνήσεις επηρεάζουν

---

<sup>7</sup> Παραδέλλης, 1999, 28

<sup>8</sup> Donald & Levine, 1992, 24

<sup>9</sup> Παπαθεωδορόπουλος, 2015, 93

<sup>10</sup> Μαντόγλου, 2011, 197-198

διαφορετικά το κάθε άτομο της ίδιας κοινωνικής ομάδας<sup>11</sup>. Η συλλογική μνήμη λοιπόν, είναι μια αναπλαστική μορφοποίηση κάποιου παρελθόντος σε τέτοιο βαθμό που αναγνωρίζεται κοινά ως παρελθόν<sup>12</sup>.

Με ποιον τρόπο επιβιώνει η συλλογική μνήμη στο παρόν; Καθοριστικός παράγοντας για την κατανόηση και επίδραση της συλλογικής μνήμης στο παρόν και στο μέλλον είναι οι εκδηλώσεις της. Σύμφωνα με τον Σταυρίδη, η συλλογική μνήμη πλάθεται στις εκδηλώσεις της, αναπαριστώντας γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν και καθιστούν μέρος του παρόντος της τέλεσής τους<sup>13</sup>. Όταν οι εκδηλώσεις αυτές επιδρούν στην κοινωνική ομάδα στο παρόν και στο μέλλον, διαφαίνεται παράλληλα και η δυναμική της συλλογικής μνήμης. Ουσιαστικά, όταν τελούνται εκδηλώσεις για τη συλλογική μνήμη, η ίδια η μνήμη γίνεται συστατικό του παρόντος, καθώς ο χρόνος παίρνει τη μορφή της επανάληψης κάθε φορά που παράγει τα ίδια παρελθοντικά γεγονότα στο παρόν<sup>14</sup>.

Σημαντικός εξίσου παράγοντας για τη συλλογική μνήμη είναι η σχέση της με τον χώρο, όπως ακριβώς με τον χρόνο, που εξετάστηκε παραπάνω. Η συλλογική μνήμη τείνει να ιδρύει στο παρόν τον χώρο των γεγονότων, που συνέβησαν στο παρελθόν και με αυτό τον τρόπο να παγιώνει τις σχέσεις του παρελθόντος σε θέσεις που ορίζουν τον τόπο μιας κοινωνίας στο παρόν<sup>15</sup>. Ωστόσο, ο χώρος συγγέεται με τον χρόνο, ως μια πραγματικότητα που διαρκεί στον χρόνο, διαιωνίζοντας έτσι τη μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας, αποτελώντας τελικά ένα πλαίσιο κοινωνικής αναφοράς<sup>16</sup>. Στο πλαίσιο αυτό ο Halbwachs διέκρινε τρεις ουσιαστικούς νόμους, οι οποίοι διέπουν τη συλλογική μνήμη και έχουν άμεση σχέση με τον χώρο και τις κοινωνικές ομάδες<sup>17</sup>:

Ο πρώτος νόμος διαπιστώνει, ότι διαφορετικά παρελθοντικά γεγονότα συνδέονται με την ίδια τοποθεσία εξυπηρετώντας έτσι την οργάνωση και τη διατήρηση της μνήμης καθώς και του χρόνου. Ο δεύτερος είναι ο νόμος της κατάτμησης αναφέροντας, ότι οι αναμνήσεις ενός παρελθοντικού γεγονότος διαχωρίζονται και πολλαπλασιάζονται σε επιμέρους γεγονότα, τα οποία εντοπίζονται σε διαφορετικούς χώρους. Τέλος, ο τρίτος νόμος είναι αυτός της δυαδικότητας εντοπίζοντας ένα παρελθοντικό γεγονός, που συνέβη σε δυο διαφορετικές τοποθεσίες την ίδια χρονική στιγμή, εξυπηρετώντας τον συνδυασμό ποικίλων παραδόσεων.

Οι κοινωνικές ομάδες λοιπόν, οφείλουν να ορίσουν αναγνωρίσιμες τοποθεσίες ως ίχνη των παρελθοντικών γεγονότων και με αυτόν τον τρόπο να διαμορφώσουν τις συλλογικές τους αναμνήσεις. Τα ίχνη αυτά είναι τα μοναδικά τεκμήρια για την ύπαρξη του παρελθόντος και θεωρούνται τόποι αναφοράς της συλλογικής μνήμης της κοινωνικής ομάδας. Ωστόσο, κάθε ίχνος προϋποθέτει κάποια δράση που να το αναγνωρίζει, διότι μετατρέπει τον χώρο στην τέλεση κάθε εκδήλωσης που ανακαλεί το

---

<sup>11</sup> Halbwachs, 1980, 22-23

<sup>12</sup> Σταυρίδης, 2006, 14

<sup>13</sup> Σταυρίδης, 2006, 14

<sup>14</sup> Σταυρίδης, 2006, 14-15

<sup>15</sup> Σταυρίδης, 2006, 25

<sup>16</sup> Παραδέλλης, 1999, 29

<sup>17</sup> Παραδέλλης, 1999, 31-32

παρελθόν<sup>18</sup>. Με αυτόν τον τρόπο, ο χώρος μετατρέπεται σε ιερή και συμβολική τοποθεσία για την κοινωνική ομάδα, η οποία είναι συναισθηματικά φορτισμένη κάθε φορά που καλείται να τελεστεί η συλλογική μνήμη. Η αναπαραγωγή των εκδηλώσεων της συλλογικής μνήμης οφείλει να συσχετίζεται με το παρόν της κοινωνικής ομάδας και να επιβεβαιώνεται κάθε φορά που τελείται. Μολαταύτα, το μνημονικό ίχνος πολλές φορές κινδυνεύει να εξασθενήσει και να φθαρεί, εάν για μεγάλο χρονικό διάστημα η κοινωνική ομάδα δεν έρθει σε επαφή με τη συγκεκριμένη μνήμη, δεν την αναζητήσει και την «αφήσει» σε αχρησία.

Σε αυτή την περίπτωση, επέρχεται η λήθη, η οποία παρεμποδίζει την ανάσυρση της ανάμνησης εκτοπίζοντάς την. Σύμφωνα με τη Μαντόγλου, η λήθη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη μνήμη και πολλές φορές δεν σχετίζεται με παθολογικά αίτια, ούτε με κάποιο σφάλμα της μνήμης, αντίθετα πρόκειται για εσκεμμένη διαγραφή μνήμης και αποσιώπηση ενός παρελθοντικού γεγονότων ή τμήματος αυτού, διότι η μνήμη είναι επιλεκτική. Πολλά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν τροποποιούνται και αρκετές φορές λησμονιούνται στο παρόν, είτε λόγω τραυματικής εμπειρίας, είτε δυσάρεστων καταστάσεων που πλήγωσαν το άτομο, με αποτέλεσμα να τα «τοποθετεί» στη λήθη, διότι δεν επιθυμεί να θυμάται ότι τα έζησε και προτιμά να τα ξεχάσει<sup>19</sup>. Σε κάθε περίπτωση όμως, η αυτοβιογραφική μνήμη είναι πάντα ριζωμένη σε άτομα, που έχουν βιώσει τα ίδια παρελθοντικά γεγονότα και θα ενισχύεται πάντα με την εκδήλωση δρώμενων.

Εντούτοις, μια σύνθετη διάκριση της συλλογικής μνήμης είναι η σχέση της με την ιστορία. Σύμφωνα με τον Halbwachs, η συλλογική μνήμη δεν μπορεί να ταυτιστεί με την παραδοσιακή ιστοριογραφία και την «ιστορική μνήμη». Η ιστορία είναι μια συλλογή γεγονότων που συνέβησαν στο παρελθόν της ανθρώπινης μνήμης, είναι δηλαδή επιλεγμένα σύμφωνα με τις ανάγκες του παρόντος. Πιο συγκεκριμένα, η ιστορία είναι η κοινή μνήμη γεγονότων, που το άτομο διαβάζει σε βιβλία και εφημερίδες, αλλά δεν συμμετείχε το ίδιο σε αυτά τα γεγονότα. Σκοπός της ιστορίας είναι να καλύψει το χάσμα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν<sup>20</sup>.

Η διαφορά ανάμεσα στη συλλογική μνήμη και την ιστορία εντοπίζεται σε δυο σημαντικά στοιχεία<sup>21</sup>. Αρχικά, η ιστορία είναι η ανάμνηση, που συνέβη στο παρελθόν και κατασκευάστηκε μια για πάντα με ανεξάρτητες περιόδους και ενότητες. Για κάθε άτομο τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος είναι ίδια, περικλείονται από την ίδια προοπτική και ματιά και μπορεί ο οποιοσδήποτε να τα εξετάσει, χωρίς να ανήκει σε κάποια κοινωνική ομάδα. Σκοπός και στόχος του ιστορικού είναι να καταγράψει τα ιστορικά γεγονότα και να διακηρύσσει την αλήθεια, αντίθετα με τη συλλογική μνήμη, η οποία είναι ένα ρεύμα αστείρευτης και ακανόνιστης σκέψης, χωρίς αναγκαστικά αρχή, μέση και τέλος, διατηρώντας μόνο γεγονότα και στιγμές του παρελθόντος, τα οποία ζουν στις συνειδήσεις των κοινωνικών ομάδων και κρατούν τη μνήμη ζωντανή.

Το δεύτερο σημαντικό σημείο, στο οποίο διακρίνεται η άμεση διαφορά της συλλογικής μνήμης με την ιστορία είναι το γεγονός, ότι η ιστορία είναι ενιαία και μια,

---

<sup>18</sup> Σταυρίδης, 2006, 27

<sup>19</sup> Μαντόγλου, 2011, 198

<sup>20</sup> Halbwachs, 1980, 79

<sup>21</sup> Halbwachs, 1980, 81

ενώ οι μορφές της συλλογικής μνήμης ποικίλουν σύμφωνα με την κοινωνική ομάδα που την κατέχει. Ο ιστορικός οφείλει να καταγράφει την αλήθεια της ιστορίας, κάνοντας λεπτομερή έρευνα για τα γεγονότα, τους τόπους και τις περιόδους. Επίσης, ο ίδιος υποχρεούται να είναι εξολοκλήρου αντικειμενικός και αμερόληπτος, ακόμη και όταν καταγράφει τα ιστορικά γεγονότα της χώρας του. Παράλληλα, καθήκον του ιστορικού είναι να εξετάζει τις κοινωνικές αλλαγές του παρελθόντος, να καταγράφει επίσης, τις διαφορές του παρόντος και του παρελθόντος καθώς και να εντοπίζει τα τραυματικά στάδια της μνήμης ενός λαού ή μιας κοινότητας<sup>22</sup>.

Στην άλλη πλευρά, βρίσκεται η συλλογική μνήμη, η οποία ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα περιορισμένη στον χώρο και τον χρόνο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω και δεν αποτελεί μια καθορισμένη παγκόσμια μνήμη του ανθρώπινου είδους. Όταν μια κοινωνική ομάδα εξετάζει το παρελθόν της, αποκτά συνείδηση της ταυτότητάς της στον χρόνο, σύμφωνα με τον Halbwachs, με σκοπό τα συναισθήματα και οι εικόνες του παρελθόντος να διαιώνονται. Η συλλογική μνήμη δε θα μπορούσε να συσχετισθεί με την ιστορία, διότι δεν διασυνδέεται με την εκάστοτε κοινωνική ομάδα<sup>23</sup>. Συνεπώς, η συλλογική μνήμη είναι μια καταγραφή ομοίων παρελθοντικών καταστάσεων και γεγονότων, πάντα από την ίδια κοινωνική ομάδα, σε αντίθεση με την ιστορία.

## 1.2 Ο ρόλος των Μουσείων Μνήμης

Τα τελευταία είκοσι χρόνια η έννοια της συλλογικής μνήμης περιγράφεται ως ένα κύμα μνήμης και εκφράζεται στις κοινωνικές ομάδες, με την καθιέρωση εορτασμών, ίδρυση μουσείων, δημόσιες συζητήσεις και επετείους<sup>24</sup>. Όπως προαναφέρθηκε, οι κοινωνικές ομάδες για να διαιωνίσουν τη συλλογική τους μνήμη, οφείλουν να ορίσουν αναγνωρίσιμες τοποθεσίες ως ίχνη των παρελθοντικών τους γεγονότων.

Αρχικά, πρέπει να γίνει κατανοητός ο ορισμός του μουσείου μνήμης καθώς και η σημασία του μουσείου σε γενικότερα πλαίσια. Σύμφωνα με την Ένωση Μουσείων του Ενωμένου Βασιλείου, το μουσείο είναι ένα ίδρυμα, το οποίο «συλλέγει, τεκμηριώνει, συντηρεί, εκθέτει και ερμηνεύει υλικά τεκμήρια και σχετικές πληροφορίες για το κοινό όφελος»<sup>25</sup>. Επιπλέον, τα μουσεία ως κοινωνικές οργανώσεις, δεν είναι αμετάβλητες δομές, αντίθετα προσαρμόζονται τόσο στο περιβάλλον, όσο και στο κοινωνικό περίγυρο<sup>26</sup>. Με αυτό τον τρόπο, θεωρούνται ιεροί χώροι, μέσα στα οποία φυλάσσονται υλικά και άυλα αντικείμενα του παρελθόντος, έργα τέχνης, ιστορικά τεκμήρια όλου του πλανήτη, με σκοπό να διαπαιδαγωγήσουν και να διαπλάσουν τους επισκέπτες<sup>27</sup>. Επομένως, μέσα από τις συλλογές των μουσείων δημιουργούνται σκόπιμες αφηγήσεις, που το κάθε μουσείο επιδιώκει να φανερώσει στον επισκέπτη.

---

<sup>22</sup> Halbwachs, 1980, 83

<sup>23</sup> Halbwachs, 1980, 86

<sup>24</sup> Γκαζή, 2013, 35

<sup>25</sup> Vergo, 1999, 50

<sup>26</sup> Rivera-Orraca, 2009, 32

<sup>27</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 53

Όλα τα μουσεία είναι μουσεία μνήμης, ωστόσο, διαχωρίζονται στην αισθητική, το περιεχόμενο καθώς και την ιστορική και επιστημονική τους αξία<sup>28</sup>. Είναι γεγονός ότι κάθε μουσείο μνήμης είναι μια μνημονική τοποθεσία, που ενισχύει τη συλλογική μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας, την ισχυροποιεί, την μετατρέπει σε μαζική, καθώς αποτελεί σημαντική διάσταση της αναπαράστασης της ταυτότητας της κοινωνικής ομάδας. Οι αφηγήσεις των παρελθοντικών γεγονότων της συλλογικής μνήμης μπορούν να υποστηριχθούν στο πλαίσιο ενός μουσείου καθώς μέσω διαφόρων μεθόδων μπορεί να μεταδώσει τις αφηγήσεις αυτές στους επισκέπτες, ενισχύοντας τη συλλογική μνήμη.

Αντικείμενα, εκθέσεις και αναπαραστάσεις είναι μερικά από τα εργαλεία, τα οποία το μουσείο χρησιμοποιεί για τη μετάδοση της συλλογικής μνήμης. Η συλλογική μνήμη λειτουργεί μέσα από τον κόσμο των πραγμάτων και τα αντικείμενα διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της συλλογικής μνήμης<sup>29</sup>. Επιπλέον, τα υλικά αντικείμενα είναι γνωστό ότι διαρκούν περισσότερο από όσο διαρκεί η ζωή των ανθρώπων και για αυτό τον λόγο μετατρέπονται σε «μνημεία» των αναμνήσεων και των σκέψεων του ατόμου ή της κοινότητας, που τα κατασκεύασε ή τα χρησιμοποίησε στο παρελθόν.

Τα αντικείμενα που τοποθετούνται στις προθήκες ενός μουσείου είναι η ιστορία και τα παρελθοντικά γεγονότα μιας κοινωνικής ομάδας και λειτουργούν ως αναμνηστικά και μνημεία για την ίδια. Αυτά τα αντικείμενα, ωστόσο, τα οποία επιλέχθηκαν από το μουσείο για να τοποθετηθούν στις συλλογές του, πέρασαν από μια διαδικασία, η οποία βρίσκεται στην καρδιά του συλλέγειν και δεν είναι καθόλου απλή<sup>30</sup>. Η επιλογή γίνεται σύμφωνα με την ανάγκη διερεύνησης, ερμηνευτικής δόμησης μιας συλλογής, εξέτασης του τρόπου, ύφους και λόγου, η οποία δημιουργεί κριτική σκέψη στον επισκέπτη· η συμβολή κάθε συλλογής αντικειμένων των μουσείων είναι σημαντική, καθώς σημαίνει την έναρξη διαλόγου του μουσείου με τον επισκέπτη και κατ' επέκταση με τις κοινωνικές ομάδες<sup>31</sup>. Με το πέρασμα του χρόνου, ο ρόλος και η αξία των αντικειμένων μετατρέπονται, διαφοροποιούνται και εξαρτώνται από το εκάστοτε πολιτισμικό πλαίσιο, αποκτούν συμβολική αξία, ιερή σημασία για μια κοινότητα, κοινωνική ομάδα ή έναν λαό και λειτουργούν ως μνημονικοί σύνδεσμοι με το παρελθόν<sup>32</sup>.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι για την εκδήλωση της συλλογικής μνήμης μιας κοινωνικής ομάδας απαιτούνται δράσεις. Σκοπός του μουσείου είναι, μέσω των τεκμηρίων και των εκθέσεων να αναπαραστήσει αφηγήσεις του παρελθόντος, να ανασύρει αυτοβιογραφικές αναμνήσεις, να διαφυλάσσει και να επικυρώσει τη συλλογική μνήμη. Με την παράλληλη βοήθεια των εκθεμάτων γίνεται άμεσα αποδεκτό, ότι τα μνημονικά ίχνη και τοποθεσίες του παρελθόντος κάποτε υπήρξαν και είναι έτοιμα να ξυπνήσουν συναισθήματα στους επισκέπτες.

Ο ρόλος των μουσείων μνήμης είναι να ενεργοποιήσουν τις μνήμες μέσα από τα αντικείμενα και πολλές φορές για να το πετύχουν αυτό, ανασύρουν από τη λήθη ξεχασμένα εκθέματα, θυμίζοντας έτσι στον επισκέπτη μνήμες που ενδεχομένως είχε

---

<sup>28</sup> Pearce, 1999, 48

<sup>29</sup> Γκαζή, 2010, 349

<sup>30</sup> Pearce, 1999, 48

<sup>31</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 53-54

<sup>32</sup> Μερούσης, Στεφανή & Νικολαΐδου, 2010, 350

λησμονήσει. Οπωσδήποτε, το μουσείο δημιουργεί μια εκδοχή του παρελθόντος, παρέχοντας στον επισκέπτη συλλογικές αφηγήσεις, οι οποίες ίσως να κινδύνευαν να λησμονηθούν στο πέρασμα των χρόνων. Επιλέγοντας λοιπόν, συγκεκριμένα αντικείμενα στη μουσειακή του συλλογή διαμορφώνει την ιστορία και καθορίζει τι θα αποτελέσει μέρος της μνήμης και ποια μνημονικά ίχνη θα παρουσιάσει. Με τη θέα ενός αντικειμένου ο επισκέπτης ανασύρει παρελθοντικά βιώματα, συγκινείται, θυμάται τη δική του προσωπική εμπειρία, καθώς οι αναμνήσεις των αντικειμένων τον περικλείουν. Τα εκθέματα ενός μουσείου αποτελούν τα σύμβολα της συνέχειας της ζωής, ενώ παράλληλα είναι φορείς ποικίλων συναισθημάτων για τον επισκέπτη.

Δίχως τα υλικά και άυλα αντικείμενα, τα οποία συμβολίζουν την ταυτότητα μιας εθνότητας ή ενός λαού, τα μουσεία δεν θα είχαν κανένα νόημα ύπαρξης και θα παρέμεναν βουβά. Με αυτό τον τρόπο, τα εκθέματα δίνουν μορφή στη μνήμη, την επαναφέρουν στο άτομο, ενώ παράλληλα αφηγούνται μικρές ιστορίες του παρελθόντος. Το μουσείο μετατρέπεται σε τοπόσημο και καθορίζει τις αναμνήσεις του επισκέπτη, υπενθυμίζοντάς του, ότι το παρελθόν δεν χάθηκε, αντίθετα διατηρείται ακόμα ζωντανή η μνήμη του.

Εντούτοις, τα τελευταία χρόνια και συγκεκριμένα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, πολλές κοινωνίες ανέπτυξαν στρατηγικές, με σκοπό να αντιμετωπίσουν το πρόσφατο τραυματικό παρελθόν. Η συλλογική μνήμη μιας κοινωνίας ή ενός λαού κινδύνευε να χαθεί στη λήθη, λόγω των δυσάρεστων αναμνήσεων του πολέμου και κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό για τις επόμενες γενεές. Η έκρηξη της μνήμης (memory boom<sup>33</sup>) πήρε τεράστιες διαστάσεις και η δημιουργία αντι-μνημείων έγινε θέμα έντονου προβληματισμού και συζητήσεων.

Τραυματικά γεγονότα, όπως το Ολοκαύτωμα έγιναν η αιτία ίδρυσης μουσείων μνήμης, έχοντας ως κέντρο βάρους την αναπαράσταση της απώλειας και του τραύματος. Η μνήμη βρισκόταν στο επίκεντρο των αναδυόμενων αναμνήσεων της συλλογικής μνήμης και το Ολοκαύτωμα μετατράπηκε σε συλλογικό τραύμα<sup>34</sup>. Συλλογές και εκθέσεις που πραγματεύονταν τέτοια «δύσκολα» θέματα έκαναν την εμφάνισή τους σκόπιμα απέναντι στο πλήγμα της λήθης και τα μουσεία αυτά μετατράπηκαν σε κύτταρα του κοινωνικού γίγνεσθαι<sup>35</sup>. Συνεπώς, τα μουσεία αυτά λειτουργούν, ως γέφυρα στη θεραπεία άλλων θρησκευτικών και εθνικών μειονοτήτων και στόχος τους είναι να συμβάλλουν στη μετάδοση και διαιώνιση της δικαιοσύνης, της ειρήνης και του πλουραλισμού.

Πράγματι, βάσει της Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης που υπογράφηκε το 2011 σε ευθυγράμμιση με την Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του ΟΗΕ καθώς και τις ηθικές αρχές του ICOM οι γενικές αρχές των μουσείων αυτών διαμορφώνονται στη βάση του κάτωθι σκεπτικού<sup>36</sup>.

---

<sup>33</sup> Γκαζή, 2013, 27

<sup>34</sup> Jacobs, 2010, xvi

<sup>35</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 58

<sup>36</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης: Υιοθετήθηκε από την MMWG1: Αμστερνταμ, Ιούνιος 2011. Υιοθετήθηκε από την IC MEMO2: Παρίσι, Οκτώβριος 2011. Διεθνής Συμμαχία Μνήμης του Ολοκαυτώματος.

Αρχικά, μια βασική αρχή της Χάρτας αναφέρει, ότι για να διατηρηθεί η μνήμη κάθε κοινωνικής ομάδας, τα μουσεία μνήμης οφείλουν να αποδέχονται και να σέβονται τους διαφορετικούς τρόπους μνήμης και ανάμνησης των γεγονότων χωρίς να ανταγωνίζονται μεταξύ τους, με σκοπό να δημιουργηθεί μια ενιαία κουλτούρα διατήρησης της μνήμης<sup>37</sup>. Οποσδήποτε, κάθε μνήμη που ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα είναι κατασκευασμένη από την ίδια και για να γίνει συστατικό του παρόντος οφείλει να πλάθεται μέσα από τα μουσεία και τις εκδηλώσεις αυτών. Επομένως, κάθε μνήμη τελείται με διαφορετικούς και ποικίλους τρόπους, μέσω των μουσείων μνήμης, σύμφωνα με τους νόμους της εκάστοτε κοινωνικής ομάδας που την κατέχει.

Ως δεύτερη αρχή της Χάρτας σημειώνεται, ότι η διατήρηση της μνήμης απαιτεί «ένα κοινό σύνολο θετικών αξιών που περιλαμβάνονται στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα»<sup>38</sup>. Είναι γεγονός, ότι η συλλογική μνήμη που εντάσσεται στο πλαίσιο μιας κοινωνικής ομάδας με το ίδιο παρελθόν διέπεται από τις προσωπικές αξίες κάθε ατόμου ξεχωριστά που ανήκει στην κοινωνική ομάδα.

Η τρίτη αρχή περιγράφει, ότι τα μουσεία μνήμης είναι μουσεία της σύγχρονης ιστορίας, τα οποία υπενθυμίζουν στον επισκέπτη τα δημόσια εγκλήματα, που έγιναν εις βάρος των μειονοτήτων κάθε κοινωνίας. Παράλληλος στόχος των μουσείων είναι να εντάσσουν στην κοινωνία αυτές τις μειονότητες με ασφάλεια. Για αυτό τον λόγο, η κοινωνία οφείλει να προστατεύει τα μουσεία από τυχόν πολιτικές παρεμβάσεις. Επιπλέον, τα μουσεία μνήμης έχουν καθήκον να προωθούν στην κοινωνία την «ανθρωπιστική και πολιτική παιδεία», διατηρώντας, ωστόσο, την αυτονομία τους στα πολιτικά και ιδιωτικά συμφέροντα<sup>39</sup>. Κάθε είδους μνήμης (συλλογική, αυτοβιογραφική, ιστορική) μιας κοινωνικής ομάδας οφείλει να διατηρείται ακέραια στο παρόν με σκοπό να διδάσκει και να μεταφέρει αυτούσιο το μήνυμά της στις επόμενες γενεές με στόχο να διαιωνίζεται στο μέλλον.

Στη συνέχεια, η Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης συνεχίζει με την εκπαιδευτική διαδικασία, η οποία υλοποιείται μέσα στα μουσεία μνήμης, τονίζοντας ότι ο σχεδιασμός αυτής θα πρέπει να λαμβάνεται βάσει ανοιχτής συζήτησης και διαλόγου μεταξύ των ατόμων, που απαρτίζουν την εκάστοτε εκπαιδευτική δράση καθώς και τη μνήμη, που εκπροσωπεί το κάθε μουσείο μνήμης, όπως το επιστημονικό προσωπικό του μουσείου, οι επιζώντες, ακαδημαϊκοί κ.α.<sup>40</sup>. Καθοριστικός παράγοντας για τη διατήρηση και τη διαίωνιση της μνήμης στο παρόν και στο μέλλον είναι η διεξαγωγή εκδηλώσεων, όπως τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Μέσα από τις εκδηλώσεις η μνήμη πλάθεται και αναπαριστά τα παρελθοντικά γεγονότα στο παρόν, με σκοπό να προωθηθεί στις επόμενες γενεές. Ωστόσο, η διαίωνιση της μνήμης μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας θα πρέπει να υλοποιείται με ασφάλεια και ανοιχτό διάλογο με συνεργασία των εκπροσώπων του μουσείων και άλλων παραγόντων.

Μια ακόμη αρχή της Χάρτας αναφέρει, ότι οι δράσεις των μουσείων μνήμης, όπως οι εκθέσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα, έχουν υποχρέωση να προκαλούν στον επισκέπτη συναισθήματα ταύτισης με τα θύματα- μειονότητες, που έζησαν στο

<sup>37</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 1

<sup>38</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 2

<sup>39</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 3, 4

<sup>40</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 5



παρελθόν τα δημόσια εγκλήματα, αποφεύγοντας όμως τη διατήρηση της μνήμης, που προκαλεί το συναίσθημα της μισαλλοδοξίας και του μίσους απέναντι στις ομάδες θυμάτων<sup>41</sup>. Τονίζεται επίσης, η σημαντικότητα της εξέτασης, από τα μουσεία μνήμης, των δραστών που διέπραξαν δημόσια εγκλήματα εις βάρος των μειονοτήτων, με σκοπό να ερμηνευτούν οι «επικίνδυνες» ιδεολογίες, τα κίνητρα των δραστών καθώς και οι πράξεις τους. Οπωσδήποτε, είναι σημαντικό να εξετάζονται όλες οι οπτικές γωνίες κάθε τραυματικής μνήμης, για να καταγραφούν με αντικειμενικότητα τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος<sup>42</sup>. Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι η συλλογική μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας που σχετίζεται με τραυματικά γεγονότα και πλήγωσαν τα άτομα αυτά πολλές φορές κινδυνεύει να λησμονηθεί, είτε λόγω της απουσίας εκδηλώσεων είτε της δυσκολίας των ατόμων να θυμούνται την τραυματική αυτή μνήμη. Για αυτό τον λόγο, τα μουσεία οφείλουν να αποφεύγουν την έξαρση ιδεολογιών που φορτίζουν συναισθηματικά τα θύματα.

Η έβδομη αρχή υπογραμμίζει, ότι τα μουσεία μνήμης οφείλουν να καταγράφουν και να μεταφέρουν στους επισκέπτες τα ιστορικά γεγονότα με αντικειμενικότητα και σε απόλυτη ισορροπία με τις μνήμες των θυμάτων, χωρίς να υποβαθμίζουν το οδυνηρό παρελθόν αυτών<sup>43</sup>. Σύμφωνα με τη Γκαζή, το μουσείο είναι ένα δημόσιο μνημείο της μνήμης, μια ηγεμονική και πολιτική διαχείριση, με σκοπό να παράγει ένα είδος επικυρωμένης ιστορικής γνώσης στον επισκέπτη<sup>44</sup>. Εντούτοις, η συλλογική μνήμη διαφέρει σε ουσιαστικά σημεία με την ιστορική, όσον αφορά στη μορφή της. Από τη μία, η συλλογική μνήμη ενσαρκώνεται και δημιουργείται από μια κοινωνική ομάδα, από την άλλη η ιστορική μνήμη είναι η κοινή μνήμη και σχετίζεται με τα παγκόσμια ιστορικά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν. Ωστόσο, σύμφωνα με την ιστοριογραφία πολλά γεγονότα του παρελθόντος που επηρέασαν τον παγκόσμιο πληθυσμό συγχέονται με τη συλλογική μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας δημιουργώντας μια ενιαία μνήμη, όπως το Ολοκαύτωμα, οι Α' και Β' Παγκόσμιοι Πόλεμοι κ.α. Έτσι λοιπόν, τα θύματα και οι μάρτυρες βιώνοντας τα ιστορικά γεγονότα δημιουργούν μέσα από αυτά τις συλλογικές τους μνήμες.

Εν συνεχεία, μια θεμελιώδης αρχή που αναφέρει η Χάρτα, σχετίζεται με τους χώρους τοποθεσίας των μουσείων μνήμης. Είναι γεγονός, ότι αρκετά μουσεία έχουν ιδρυθεί μέσα σε χώρους, που έλαβαν χώρα δημόσια εγκλήματα, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στα μουσεία την επιτόπια- in situ εκπαίδευση στους επισκέπτες στους τομείς της ιστορίας, της πολιτικής και της κοινωνιολογίας. Ωστόσο, τα μουσεία θα πρέπει να λάβουν υπόψη τη συναισθηματική φόρτιση των επισκεπτών μέσα σε τέτοιους χώρους, μεταφέροντας στο κοινό τη σημαντικότητα των ανθρώπινων αξιών<sup>45</sup>. Στο πλαίσιο της εξέτασης της συλλογικής μνήμης σύμφωνα με τον Halbwachs διαπιστώνεται, ότι τα παρελθοντικά γεγονότα της συλλογικής μνήμης που συνδέονται με την ίδια τοποθεσία εξυπηρετούν την οργάνωση και τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης. Συνεπώς, οι κοινωνικές ομάδες που ενσαρκώνουν μια συλλογική μνήμη, οφείλουν να ορίσουν

<sup>41</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 6

<sup>42</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 8

<sup>43</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 7

<sup>44</sup> Γκαζή, 2010, 350

<sup>45</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 9

αναγνωρίσιμες τοποθεσίες ως ίχνη των παρελθοντικών τους γεγονότων και με τις εκδηλώσεις να αναπαριστούν το παρελθόν. Επομένως, η ίδρυση αρκετών μουσείων μνήμης στο χώρο που πραγματοποιήθηκαν τα παρελθοντικά γεγονότα εξυπηρετούν στην τέλεση των εκδηλώσεων της μνήμης και θεωρούνται τόποι αναφοράς της συλλογικής μνήμης.

Ως τελευταία αρχή αλλά εξίσου σημαντική με τις προηγούμενες, τονίζεται η υποχρέωση των μουσείων μνήμης να προσαρμόζονται με τη σύγχρονη κοινωνία και τις τάσεις της σχετικά με την ερμηνεία του παρελθόντος χωρίς ωστόσο, να χάνουν την αντικειμενικότητά τους στα ιστορικά γεγονότα<sup>46</sup>. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η μνήμη για να διατηρηθεί στις επόμενες γενεές πρέπει να πλάθεται στις εκδηλώσεις και να τελείται συνεχώς από τις κοινωνικές ομάδες. Εντούτοις, οι παραπάνω εκδηλώσεις μνήμης οφείλουν να συμβαδίζουν με τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας για να μη κινδυνεύσει να εξασθενήσει και χαθεί από τις επόμενες γενεές. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται κατανοητό, ότι τα μουσεία έχουν υποχρέωση να βαδίζουν με τις αλλαγές της κοινωνίας, ωστόσο με την ίδια αντικειμενικότητα στα ιστορικά γεγονότα, υλοποιώντας για παράδειγμα σύγχρονα εκπαιδευτικά προγράμματα, συνεργασίες με ποικίλους φορείς κ.α.

Σύμφωνα με τις παραπάνω αρχές, τα μουσεία μνήμης χρησιμοποιούν στρατηγικές, που έχουν ως στόχο να μετατρέψουν με ποικίλους τρόπους τα υλικά αντικείμενα σε αφηγήσεις και η αυτοβιογραφική ανάμνηση να δώσει φωνή και βήμα σε άτομα και κοινωνικές ομάδες, που έμεναν για χρόνια στο περιθώριο της ιστορίας μετατρέποντας τις επόμενες γενεές σε «αυτόπτες μάρτυρες»<sup>47</sup>. Με αυτόν τον τρόπο, αναπτύσσεται μια βιωματική σχέση του επισκέπτη με τις αναμνήσεις που «προσφέρει» το μουσείο μνήμης, εγείρονται ερωτήματα και προβληματισμοί καθώς και σκέψεις απέναντι στο παρελθόν. Μέσω της μουσειακής έκθεσης λοιπόν, ο επισκέπτης υιοθετεί μια προσωπική μνήμη σε γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν, ωστόσο ο ίδιος δεν τα έζησε.

Συνεπώς, το μουσείο μνήμης δημιουργεί μια άμεση και ζωντανή επικοινωνία με τον επισκέπτη από την άποψη της επίδρασης της πολιτιστικής συλλογικής μνήμης, αφού ο χρόνος μετατρέπεται σε δομημένο χώρο μνήμης και αυτή αναδύεται στο άτομο σε όλες τις εκφάνσεις της. Τα μουσεία μνήμης δεν είναι αποθήκες μνήμης αλλά μέρος, όπου κατασκευάζεται το παρελθόν και αναπαράγεται<sup>48</sup>. Με αυτόν τον τρόπο, χτίζεται ο αμοιβαίος διάλογος μεταξύ μουσείου και επισκέπτη, τονώνεται η μνήμη και οι βιωματικές εμπειρίες μεταφέρονται στο άτομο σε προσωπικό επίπεδο. Το παρελθόν αποτελεί για τον άνθρωπο μοντέλο για το παρόν, καθώς η σημασία του είναι μια συλλογική και συνεχόμενη εμπειρία<sup>49</sup>. Οι σχέσεις του παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος δεν είναι απλά ζητήματα που ενδιαφέρουν το άτομο, αντιθέτως είναι ζητήματα, από τα οποία κανένας δε μπορεί να ξεφύγει<sup>50</sup>.

---

<sup>46</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης, παράγραφος 10

<sup>47</sup> Γκαζή, 2013, 34-35

<sup>48</sup> Lang, 2007, 65-67

<sup>49</sup> Καλομενίδης, Παρασκευαΐδης & Τσουκαλάς, 2006, 8

<sup>50</sup> Hobsbawm, 1998, 92

## Κεφάλαιο 2: Εβραϊκά Μουσεία

### 2.1 Εβραϊκά Μουσεία Μνήμης

Είναι γνωστό, ότι αν και η ιστορία των Εβραίων χρονολογείται από τα αρχαία χρόνια, η ίδρυση εβραϊκών μουσείων καθυστέρησε να πραγματοποιηθεί, με τα πρώτα να κατασκευάζονται τον 20<sup>ο</sup> αιώνα<sup>51</sup>. Αρχικά, η δημιουργία τέτοιων μουσείων εξυπηρετούσε την ανάγκη προβολής και ανάδειξης των ιουδαϊκών αρχαιοτήτων και της εβραϊκής θρησκείας.

Εντούτοις, μετά το ξέσπασμα, τα αίτια και τις συνέπειες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η ανάγκη για δημιουργία εβραϊκών μουσείων έγινε επιτακτική, καθώς η διαφύλαξη της συλλογικής μνήμης και η πολιτιστική κληρονομιά των Εβραίων κινδύνευε περισσότερο από κάθε άλλη φορά, λόγω της ανόδου αντισημιτικών, ρατσιστικών και ναζιστικών ιδεολογιών. Η συλλογική, ιστορική μνήμη και η ταυτότητα του εβραϊκού λαού απειλούνταν καθώς το παρελθόν χιλιάδων ετών θα έσβηνε με το πέρασμα των χρόνων, απομακρύνοντας τις τραυματικές μνήμες από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Εξαιτίας των παραπάνω λόγων και για να αποτραπεί η εξάλειψη της εβραϊκής ταυτότητας, ιδρύθηκαν τα εβραϊκά μουσεία, τα οποία λίγο αργότερα διαχωρίστηκαν σε μουσεία Ολοκαυτώματος και εβραϊκά μουσεία ή μουσεία μνήμης. Από τη μια, τα μουσεία Ολοκαυτώματος εξυπηρετούν στη διατήρηση της μνήμης των μαζικών τραυματικών αναμνήσεων, με σκοπό όχι την προώθηση του Ολοκαυτώματος, αντίθετα ως γέφυρα θεραπείας άλλων θρησκευτικών μειονοτήτων<sup>52</sup>. Η ιστορία του μαζικού τραύματος του Ολοκαυτώματος οφείλει να διατηρηθεί και να μεταδοθεί στις μελλοντικές γενεές, με τους επισκέπτες να γίνονται μάρτυρες της αγριότητας του παρελθόντος και κατά συνέπεια το άτομο να κατανοήσει την ανθρώπινη τραγωδία εξαιτίας των αντισημιτικών ιδεολογιών. Σύμφωνα με τον Χάγουελ «Ολοκαύτωμα δεν είναι μόνο η εξιστόρηση της δυστυχίας, των διώξεων, των εξοντώσεων Εβραίων σε θαλάμους αερίων. Δεν είναι και δεν πρέπει να είναι, ένας μηχανισμός παραγωγής οίκτου. Ο διωγμός και η φυσική εξόντωση των Εβραίων από τους Γερμανούς είναι μόνον η κορύφωση αυτού, το οποίο συνηθίσαμε να ορίζουμε ως Ολοκαύτωμα<sup>53</sup>».

Σκοπός των μουσείων Ολοκαυτώματος είναι η διάδοση της μνήμης ως συλλογικό τραύμα, το θύμα και ο δράστης να έρθουν σε επαφή με τις συνέπειες της βίας και των ναζιστικών ιδεολογιών μέσω των αφηγήσεων και να δημιουργηθεί ένας κόσμος πιο δίκαιος και ειρηνικός<sup>54</sup>. Επιπροσθέτως, τα μουσεία Ολοκαυτώματος έχουν ως στόχο, να ευαισθητοποιήσουν τον επισκέπτη μέσα από τις αναπαραστάσεις και τα εκθέματα των τραγικών γεγονότων της γενοκτονίας. Τα συναισθήματα κορυφώνονται με τη βοήθεια των εκθεμάτων και αντικειμένων, τα οποία ως αφηγηματικά μέσα ξεδιπλώνουν ολόκληρη την κτηνωδία στα μάτια του επισκέπτη<sup>55</sup>.

---

<sup>51</sup> Jacobs, 2010, xviii

<sup>52</sup> Jacobs, 2010, xvi

<sup>53</sup> Χάγουελ, 2012, 1-2

<sup>54</sup> Jacobs, 2010, xvi-xvii

<sup>55</sup> Σολομών, 2011, 485

Αντίθετα, στόχος ίδρυσης των εβραϊκών μουσείων ήταν η προστασία και διαφύλαξη σπάνιων και καθημερινών αντικειμένων, που ανήκαν στον εβραϊκό λαό, τα οποία μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κινδύνευαν από την καταστροφή και το μίσος, που είχε δημιουργήσει το αντισημιτικό φαινόμενο και η μισαλλοδοξία. Η ανάγκη λοιπόν, για προστασία και μετάδοση της εβραϊκής ταυτότητας, συνειδήσεως και η διατήρηση μνήμης της εβραϊκής ιστορίας και πολιτισμού στις επόμενες μελλοντικές γενεές ήταν σημαντική. Είναι ζωτικής σημασίας να τονιστεί, ότι αρκετά εβραϊκά μουσεία ιδρύθηκαν και κατασκευάστηκαν με την οικονομική βοήθεια που παρείχαν εβραϊκές οικογένειες και συνεχίζουν να υφίστανται από χορηγίες των ιδίων<sup>56</sup>.

Σε αυτά τα μουσεία ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να πληροφορηθεί και να διδαχθεί για την εβραϊκή κουλτούρα, τα ήθη και τα έθιμα του εβραϊκού λαού, ξεχασμένες και μη τέχνες, εβραϊκές θρησκευτικές γιορτές, σπάνια κειμήλια, καθημερινά αντικείμενα που ανήκαν σε ανθρώπους, που χάθηκαν στο Ολοκαύτωμα καθώς και βιοματικές ιστορίες μέσω προφορικών μαρτυριών και όχι μόνο αυτής της τραυματικής κοινωνικής ομάδας. Η συγκινησιακή φόρτιση του επισκέπτη κορυφώνεται με τη διεξαγωγή εκδηλώσεων μνήμης και επετείων, που διοργανώνονται από τα εβραϊκά μουσεία.

Επομένως, τα εβραϊκά μουσεία εξετάζουν ένα ευρύ φάσμα της ιστορίας των Εβραίων με πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά θέματα, χωρίς να εστιάζουν αποκλειστικά στο Ολοκαύτωμα. Η ενσωμάτωση αυτής της ποικιλομορφίας βοηθά στην αναζωπύρωση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας του εβραϊκού λαού, ώστε οι νεότερες γενεές να έρθουν σε επαφή με το παρελθόν, την πολιτιστική κληρονομιά και ιστορία τους.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι σύμφωνα με τον Nora, τα εβραϊκά μουσεία είναι «τοποθεσίες», τόποι μνήμης και ταυτότητας και σκοπός τους είναι να μετατρέψουν την ταυτότητα των Εβραίων σε ενιαία και παράλληλα να αντιπροσωπεύουν ποικίλες κοινωνικές ομάδες και μειονότητες με παρόμοιες αναμνήσεις και βιοματικές εμπειρίες μέσω των αφηγήσεων<sup>57</sup>. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, το μουσείο ως πολυεπίπεδος πολιτιστικός οργανισμός απευθυνόμενος στο ευρύ κοινό έξω από τα όρια της κοινωνικής ομάδας των Εβραίων, βοηθά συγχρόνως στην ενδυνάμωση αυτής της ομάδας στη διατήρηση και συνοχή της ταυτότητάς της καθώς και στη διαίωνιση της συλλογικής της μνήμης. Πιο συγκεκριμένα, στόχος των εβραϊκών μουσείων είναι να τα επισκέπτονται όχι μόνο Εβραίοι, αντίθετα να γίνουν πόλος έλξης διαφορετικών εθνοτήτων και φυλών, οι οποίοι μέσα από τα εκθέματα του μουσείου να μπορούν να εντοπίσουν και να μεταφράσουν τις δικές τους αναγνώσεις και αναμνήσεις<sup>58</sup>.

Στην περίπτωση, λοιπόν, των εβραϊκών μουσείων τα αντικείμενα δεν παραμένουν απλά αρχειοθετημένα τεκμήρια, ούτε αντικατοπτρίζουν τη μνήμη, αντιθέτως την ενεργοποιούν μέσω μιας έκθεσης, η οποία βασίζεται σε προφορικές και ιστορικές μαρτυρίες και την μετατρέπουν σε αφήγημα, για την απόδοση του παρελθόντος και των αναμνήσεων. Η παρουσίαση των αναμνήσεων μέσω των τεκμηρίων και των

---

<sup>56</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/erevnitiki-politiki/>

<sup>57</sup> Nora, 1989, 7

<sup>58</sup> Γκαζή, 2013, 38

προφορικών μαρτυριών ζωντανεύουν στον επισκέπτη και του φανερώνουν το παρελθόν αβιάστα<sup>59</sup>. Τα εβραϊκά μουσεία μετατρέπονται σε τόπους μνήμης, αποκτούν συμβολική σημασία για τον επισκέπτη και τις τοπικές κοινωνίες, συμβάλλοντας στην επανένταξη της ατομικής μνήμης, μετατρέποντάς την σε συλλογική<sup>60</sup>.

Για τους παραπάνω λόγους, τα εβραϊκά μουσεία για να διατηρήσουν και να μεταδώσουν τη μνήμη του εβραϊκού λαού, χρησιμοποιούν ως εργαλεία κειμήλια και αντικείμενα, τα οποία διασώθηκαν από το μένος και την αγριότητα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μερικά από τα οποία είναι αρχαιότητες, σπάνια βιβλία στην εβραϊκή γλώσσα, οικογενειακά κειμήλια, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα και επιστολές, ενδυμασίες, υφάσματα, οικογενειακές φωτογραφίες τεκμήρια, τα οποία παρουσιάζουν την θρησκευτική, καθημερινή και οικονομική ζωή των Εβραίων.

Συμπληρωματικά, για τη διαφύλαξη και μετάδοση της μνήμης στις επόμενες γενεές, τα εβραϊκά μουσεία οργανώνουν ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα για παιδιά κάθε ηλικίας καθώς και ειδικά σεμινάρια απευθυνόμενα σε δασκάλους και καθηγητές σχολείων, με σκοπό το ίδιο το μουσείο να βοηθήσει τον δάσκαλο στη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος και της εβραϊκής ζωής στον μαθητή του σχολείου.

Ένας επιπλέον τρόπος μετάδοσης της μνήμης στα εβραϊκά μουσεία είναι η διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων, οι οποίες προσφέρουν στον επισκέπτη τη δυνατότητα, όχι μόνο να συμπληρώσει και εμπλουτίσει τις γνώσεις του για τον εβραϊκό λαό, την ιστορία και την κουλτούρα του, αλλά να θαυμάσει σπάνια και μοναδικά εκθέματα δανεισμένα από άλλα Εβραϊκά μουσεία της Ελλάδας και του εξωτερικού, που ίσως δεν θα έχει την ευκαιρία να επισκεφθεί ποτέ.

## 2.2 Εβραϊκά Μουσεία στον Κόσμο - Κατάλογος

Στις μέρες μας, υπάρχουν συνολικά σε ολόκληρο τον κόσμο 92 εβραϊκά μουσεία, τα οποία παρουσιάζουν μέσω των εκθεμάτων τους την ιστορία του εβραϊκού λαού από την αρχαιότητα. Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι τα μουσεία αυτά ιδρύθηκαν σε χώρες και περιοχές, όπου ο εβραϊκός λαός είτε κατοικούσε για αιώνες, είτε βρήκε καταφύγιο ύστερα από βίαιους διωγμούς.

Ο παρακάτω ονομαστικός κατάλογος από τη διαδικτυακή σελίδα «Israel Science and Technology Directory», παρουσιάζει τα Εβραϊκά μουσεία που υπάρχουν στον κόσμο και ακολουθεί δεύτερος κατάλογος με τα μουσεία Ολοκαυτώματος<sup>61</sup>:

### Εβραϊκά Μουσεία

Australia	Sydney Jewish Museum
Australia	Jewish Museum of Australia
Austria	Austrian Jewish Museum
Austria	Jüdisches Museum Hohenems

<sup>59</sup> Σολομών 2012, 100

<sup>60</sup> Τσιάρα, 2004, 17

<sup>61</sup> <https://www.science.co.il/jewish/Museums.php>

Austria	Jewish Museum Vienna Jüdisches Museum der Stadt Wien
Belarus	Marc Chagall Museum
Belgium	Jewish Museum of Belgium
Brazil	Museu Judaico de Sao Paulo
Canada	Saint John Jewish Historical Museum
Canada	Jewish Canadian Military Museum
Canada	Jewish Museum and Archives of British Columbia
Canada	Jewish Heritage Centre of Western Canada
Czech Rep.	Jewish Museum in Prague
Denmark	Danish Jewish Museum - Dansk Jodisk Museum
France	Musée Judeo-Alsacien de Bouxwiller
France	Museum of Jewish Art and History Musée d'Art et d'Histoire du Judaïsme
Germany	Jewish Culture Museum Jüdisches Kulturmuseum
Germany	Neue Synagoge Berlin - Centrum Judaicum
Germany	Jewish Museum Berlin - Jüdisches Museum
Germany	Levi Strauss Museum
Germany	Creglingen Jewish Museum
Germany	Jewish Museum of Westphalia Jüdisches Museum Westfalen
Germany	Jüdisches Museum Emmendingen
Germany	Jewish Museum Frankfurt - Jüdisches Museum
Germany	Jewish Museum of Franconia
Germany	Jewish Museum in Jebenhausen
Germany	Association of European Jewish Museums
Germany	Jewish Museum Munich Jüdisches Museum München
Germany	Jüdisches Museum Rendsburg
Greece	Jewish Museum of Greece
Greece	Etz Hayyim Synagogue, Hania
Greece	Jewish Museum of Thessaloniki
Hungary	Hungarian Jewish Museum and Archives
Ireland	Irish-Jewish Museum

Israel	Directory of Museums in Israel
Italy	Jewish Museum of Bologna - Museo Ebraico di Bologna
Italy	Museo Ebraico di Ferrara
Italy	Jewish Museum of Florence - Museo Ebraico di Firenze
Italy	Jewish Museum of Leghorn
Italy	Jewish Museum of Rome - Museo Ebraico di Roma
Italy	Jewish Museum of Soragna - Museo Ebraico di Soragna
Italy	Jewish Museum of Venice - Museo Ebraico di Venezia
Latvia	"Jews in Latvia" Museum
Lithuania	Vilna Gaon Jewish State Museum
Mexico	Museo Historico Judio Y del Holocausto
Netherlands	Jewish Historical Museum - Joods Historisch Museum
Netherlands	Portuguese Synagogue
Norway	Oslo Jewish Museum - Jodisk Museum
Poland	Galicia Jewish Museum
Poland	Old Synagogue - Stara Synagoga
Poland	Museum of the History of Polish Jews
Poland	Jewish Historical Institute
Russia	Jewish Museum and Tolerance Center
Slovakia	Museum of Jewish Culture, Slovak Jewish Heritage
South Africa	South African Jewish Museum
Spain	Red de Judeira - Network of Spanish Jewish Quarters
Spain	House of Sepharad - Casa de Sefarad
Spain	Museum of the History of the Jews of Girona
Sweden	Jewish Museum in Stockholm Judiska Museet i Stockholm
Turkey	Jewish Museum of Turkey
U.K.	Scottish Jewish Archives Centre
U.K.	Ben Uri Gallery, Jewish Museum of Art
U.K.	Jewish Museum of London
U.K.	Manchester Jewish Museum
USA	Jewish-American Hall of Fame
USA	Alaska Jewish Historical Museum

USA	Jewish Heritage Museum
USA	Jewish Museum of Maryland
USA	Maltz Museum of Jewish Heritage
USA	Magnes Collection of Jewish Art and Life
USA	Skirball Museum in Cincinnati
USA	Council of American Jewish Museums
USA	Mizel Jewish art and culture Museum
USA	Museum of the Southern Jewish Experience
USA	Rhodes Jewish Museum
USA	Skirball Cultural Center
USA	Jewish Museum of Florida
USA	Jewish Museum Milwaukee
USA	Jewish Museum
USA	Kehila Kedosha Janina Synagogue and Museum
USA	Yeshiva University Museum
USA	Jewish Children's Museum
USA	YIVO Institute for Jewish Research
USA	Jewish Museum of New Jersey
USA	National Museum of American Jewish History
USA	Oregon Jewish Museum
USA	Contemporary Jewish Museum
USA	Sherwin Miller Museum of Jewish Art
USA	National Museum of American Jewish Military History
USA	Sam Azeez Museum of Woodbine Heritage
Ukraine	Jewish Museum of Odessa
Venezuela	Museo Sefaradi de Caracas

#### Μουσεία Ολοκαυτώματος

Argentina	Museo del Holocausto de Buenos Aires
Australia	Jewish Holocaust Museum and Research Center
Austria	Mauthausen Concentration Camp Memorial



Belgium	Kazerne Dossin: Memorial, Museum and Documentation Centre on Holocaust
Brazil	Museu do Holocausto
Canada	Montreal Holocaust Museum
Canada	Freeman Family Holocaust Education Centre
Croatia	Research and Documentation Center for Holocaust victims and survivors
Czech Rep.	Holocaust Memorials in the Czech Republic
Czech Rep.	Terezin Memorial
France	Memorial Museum for Children of Izieu
Germany	International Tracing Service (ITS)
Germany	Bad Arolsen Holocaust Archives
Germany	Buchenwald Memorial
Germany	Dachau Concentration Camp Memorial Site
Germany	Ravensbruck Women's Concentration Camp Memorial Museum
Germany	Bergen-Belsen Memorial
Germany	House of the Wannsee Conference Haus der Wannsee-Konferenz
Hungary	Budapest Holocaust Memorial Center
Israel	Ghetto Fighters' House - Holocaust and Jewish Resistance Heritage Museum
Israel	Yad Vashem - Holocaust Martyrs' and Heroes Remembrance Memorial
Israel	The Chamber of the Holocaust
Israel	Massuah Institute for the Study of the Holocaust
Israel	Beit Theresienstadt
Israel	Beit Haedut - The Testimony House
Japan	Holocaust Education Center
Republic of North Macedonia	Holocaust Memorial Center and Museum
Netherlands	Digital Monument to the Jewish Community in the Netherlands
Netherlands	Anne Frank House

Netherlands	Corrie ten Boom Museum, "The Hiding Place"
Poland	State Museum at Majdanek Concentration Camp
Poland	Auschwitz Jewish Museum
Poland	Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum
Poland	Gross-Rosen Concentration Camp Museum
Russia	Russian Holocaust Foundation
South Africa	Cape Town Holocaust Centre
U.K.	Wiener Library for the Study of the Holocaust and Genocide
U.K.	Imperial War Museum Holocaust Resources
U.K.	National Holocaust Centre and Museum
USA	New Mexico Holocaust and Intolerance Museum
USA	Holocaust Resource Center
USA	Illinois Holocaust Museum and Education Center
USA	Dallas Holocaust Museum
USA	El Paso Holocaust Museum and Study Center
USA	Holocaust Memorial Center
USA	Holocaust Museum Houston
USA	Simon Wiesenthal Center
USA	Museum of the Holocaust
USA	USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education
USA	Holocaust Memorial Resource and Education Center
USA	Holocaust Memorial
USA	Holocaust Museum of Southwest Florida
USA	Anne Frank Center
USA	Ioannina Greece Holocaust Victims
USA	Museum of Jewish Heritage - Memorial to the Holocaust
USA	Holocaust Awareness Museum
USA	Virginia Holocaust Museum
USA	JFCS Holocaust Center
USA	Holocaust Museum and Learning Center
USA	Florida Holocaust Museum

USA	Holocaust Museum and Study Center
USA	Candles Holocaust Museum and Education Center
USA	United States Holocaust Memorial Museum
Greece	Holocaust Museum of Greece (under construction)

Με αφετηρία τα παραπάνω, ακολουθεί η ανάλυση και περιγραφή δυο χαρακτηριστικών εβραϊκών μουσείων στην Ευρώπη: το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης και το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου, που στοχεύουν στη συνολική κατανόηση της διαχείρισης της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής ταυτότητας μέσα από δραστηριότητες, συλλογές και εκθέσεις. Η επιλογή αυτών των μουσείων εξυπηρετεί τους ερευνητικούς στόχους του παρόντος πονήματος, όπως θα εξηγήσουμε στη συνέχεια.

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης επιλέχθηκε για την ιδιαίτερη τοποθεσία του, δηλαδή την πόλη της Θεσσαλονίκης. Η εβραϊκή παρουσία σε αυτόν τον χώρο χρονολογείται από την ίδρυση της πόλης, τα ελληνιστικά χρόνια και μετρά περισσότερα από 2.300 χρόνια ζωής, γεγονός που καθιστά την Θεσσαλονίκη ως την πόλη και τον γεωγραφικό χώρο με τη μακροβιότερη κατοίκηση Εβραίων στον γνωστό κόσμο<sup>62</sup>. Πιο συγκεκριμένα, η Θεσσαλονίκη έχει χαρακτηριστεί ως η «πιο εβραϊκή πόλη του κόσμου», «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων», «η Ακρόπολη του Ισραήλ» ονομασίες που ενισχύθηκαν με την έλευση 20.000 Ισπανοεβραίων Σεφαραδιτών στην πόλη το 1492, ανανεώνοντάς την δημογραφικά, πολιτιστικά και οικονομικά έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο<sup>63</sup>. Ειδικότερα, ιστορικοί και επιστήμονες από τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής χαρακτήρισαν τη Θεσσαλονίκη ως «την πατρίδα των Σεφαραδιτών ίση με την Ιερουσαλήμ» καθώς και «τρίτη πατρίδα των Σεφαραδιτών Εβραίων ακολουθώντας το Ισραήλ και η Ισπανία»<sup>64</sup>.

Είναι γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη κατά τον 20<sup>ο</sup> αιώνα κατέλαβε την κεντρική θέση της Σεφαραδίτικης τροχιάς στα Βαλκάνια και συνολικά στην ανατολική Μεσόγειο, κυρίως λόγω της έντονης δραστηριότητας των Εβραίων στην πόλη και τη δημιουργία της Εβραϊκής Κοινότητας, που διαδραμάτισε τον σημαντικότερο ρόλο στην ανάπτυξη της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί επίσης, ότι ο Εβραϊκός Τύπος στη Θεσσαλονίκη διαθέτει αποθετήριο σπάνιων αρχείων από το 1917 μέχρι έως το 1944, τα οποία έχουν μελετηθεί και αξιοποιηθεί, εν αντιθέσει με τα αντίστοιχα αποθετήρια της Νέας Υόρκης, της Μόσχας και της Ιερουσαλήμ<sup>65</sup>.

<sup>62</sup> Μόλχο, 2006, 19

<sup>63</sup> Bowman, 2009, 26

<sup>64</sup> Naar, 2016, 279

<sup>65</sup> Naar, 2016, 14

Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη, εάν δεν αναφερθεί στους λόγους επιλογής ανάλυσης του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης, το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε την πόλη, που έχασε τους περισσότερους αριθμητικά Εβραίους στο Ολοκαύτωμα κατά τη διάρκεια της γερμανικής ναζιστικής κατοχής σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης. Ενδεικτικά, το 90% των Ελλήνων Εβραίων σκοτώθηκε από το ναζιστικό καθεστώς, αριθμός που αντιστοιχεί σε 70.000-80.000 ανθρώπους εκ των οποίων οι 50.000 κατοικούσαν στην Θεσσαλονίκη<sup>66</sup>.

Συγχρόνως, το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου επιλέχθηκε για ποικίλους ιστορικούς λόγους. Αρχικά, το συγκεκριμένο μουσείο θεωρείται το μεγαλύτερο εβραϊκό μουσείο της Ευρώπης με σύνθετους συμβολισμούς, που αφορούν την εβραϊκή ταυτότητα και τον εβραϊκό πολιτισμό καθώς και την εκκεντρική του αρχιτεκτονική. Από τη μια, συμβάλλει στη συνέχεια του πρώτου εβραϊκού μουσείου της Γερμανίας, το οποίο είχε ανοίξει το 1933 λίγες μέρες πριν αναλάβει ο Χίτλερ ως καγκελάριος στην Γερμανία και καταστράφηκε το 1938, στη λεγόμενη «Νύχτα των Κρυστάλλων»<sup>67</sup>, κατάσχοντας και λεηλατώντας οι ναζιστικές αρχές σπάνια εβραϊκά έργα τέχνης και συλλογές<sup>68</sup>.

Παράλληλα, η θέση του εβραϊκού μουσείου, στο δυτικό τμήμα του Βερολίνου πριν την πτώση του Τείχους το 1989 το καθιστά σημαντικό μνημείο για τους πολίτες της Ευρώπης, αφού από τη μια συμβολίζει τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου, από την άλλη παρουσιάζει μια ουσιαστική αναμέτρηση της Γερμανίας με το ναζιστικό της παρελθόν<sup>69</sup>. Το γεγονός ότι το Βερολίνο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου υπήρξε η πρωτεύουσα του Τρίτου Ράιχ (1933-1945), η κατασκευή του εβραϊκού μουσείου σε αυτή την πόλη το χαρακτηρίζει με αμφισβητούμενες αναμνήσεις, όσον αφορά το παρελθόν της εβραϊκής ζωής στην Γερμανία. Σύμφωνα με τον Ρόσσι, το Βερολίνο θεωρείται ως «η πόλη της συλλογικής μνήμης που συνδέεται με τα αντικείμενα και τα μέρη», άποψη που δικαιολογεί απολύτως την ύπαρξη ενός εβραϊκού μουσείου στη συγκεκριμένη πόλη<sup>70</sup>.

Η δύσκολη ιστορία του Βερολίνου είναι ταυτισμένη, ίσως όσο κανένα άλλο μνημείο στη Γερμανία, με το βαρύ πλήγμα και τις ελπίδες του γερμανικού λαού και σήμερα αποτελεί το σύμβολο της συλλογικής μνήμης της πόλης και του εβραϊκού λαού. Το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου δεν είναι μόνο ένα ιστορικό μουσείο, αλλά ένα μουσείο για τον πολιτισμό και τη μνήμη, μια μνήμη «που ίσως δημιουργεί ντροπή, αμφιβολία ή αισθήματα ενοχής» στον γερμανικό λαό με τέτοιο τρόπο, που τον προτρέπει να αποφύγει το ταραγμένο του παρελθόν και το κάνει ιδιαίτερα σημαντικό για το παρόν στις διαδικασίες της συλλογικής μνήμης<sup>71</sup>.

### 2.3 Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης

---

<sup>66</sup> Mazower, 1993, 256

<sup>67</sup> Στις 9-13 Νοεμβρίου 1938 ξεσπά σε πόλεις της Γερμανίας και της Αυστρίας το πρώτο οργανωμένο πογκρόμ κατά των Εβραίων. Ληηλατήθηκαν συναγωγές και δολοφονήθηκαν 91 Εβραίοι. Το πογκρόμ αυτό ονομάστηκε από τους Ναζί «Νύχτα των Κρυστάλλων», επειδή έσπασαν τις βιτρίνες χιλιάδων εβραϊκών μαγαζιών (Μενεξιάδης & Σαΐας- Μαγρίζου, 2008, 15)

<sup>68</sup> Young, 2000, 3-7

<sup>69</sup> Σολομών, 2011, 505

<sup>70</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 30

<sup>71</sup> Costello, 2013, 2-5

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης στεγάζεται στην παλιά εμπορική στοά της πόλης, σε ένα σπάνιο κτήριο εβραϊκής ιδιοκτησίας, το οποίο σώθηκε από την καταστροφική πυρκαγιά του 1917<sup>72</sup>. Το κτήριο κατασκευάστηκε το 1904 στο κέντρο της πόλης και αποτελούσε τη στέγη για τις επιχειρηματικές λειτουργίες της πόλης για το πρώτο μισό του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Σε αυτόν τον χώρο από το 1906 έως το 1925 λειτούργησε η Τράπεζα των Αθηνών και αργότερα η εφημερίδα L'Independent, ενώ πλέον ανήκει στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης<sup>73</sup>. Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε επισήμως το 2001 (εικ.1).

Σκοπός ίδρυσης του μουσείου είναι η συγκέντρωση τεκμηρίων και η ανάδειξη αυτών καθώς και της συνολικής εβραϊκής κληρονομιάς από την ίδρυση της πόλης και την εγκατάσταση των Εβραίων από τον 3<sup>ο</sup> αιώνα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Καθημερινά αντικείμενα και κειμήλια, τα οποία σώθηκαν από το μένος του πολέμου και του Ολοκαυτώματος συγκεντρώθηκαν με τη βοήθεια της εβραϊκής κοινότητας, με στόχο τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης των θυμάτων του πολέμου. Τέτοια αντικείμενα συγκεντρώθηκαν, είτε από προσωπικές και οικογενειακές συλλογές, είτε από δωρεές και παρουσιάζονται στο εν λόγω μουσείο<sup>74</sup>.

Αρχικά, είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης είναι μια κιβωτός ιστορικής και συλλογικής μνήμης, εξιστορώντας στον επισκέπτη μέσω των εκθεμάτων του, την ιστορική - χρονολογική παρουσία των Εβραίων στην πόλη καθώς και κρίσιμα γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν, μεταβάλλοντας τη ζωή τους μια για πάντα. Τα αντικείμενα του μουσείου διαδραματίζουν πρωταρχικό ρόλο στην εξέλιξη των συναισθημάτων που βιώνει ο επισκέπτης καθώς μεταβάλλονται κατά τη διάρκεια της επίσκεψης στο μουσείο.

Πράγματι, το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης είναι διαμορφωμένο σε θεματικές ενότητες, γεγονός που διευκολύνει τον επισκέπτη να κατανοήσει παράλληλα με την ιστορική αφήγηση τη βιωματική εμπειρία, δηλαδή το συναίσθημα του τραύματος που προβάλλεται μέσω των τεκμηρίων για την παρουσίαση του Ολοκαυτώματος, την απουσία, τον ξεριζωμό. Πιο αναλυτικά, από την είσοδο του μουσείου η μουσειακή αφήγηση ξεκινά με την προβολή ιστορικών φωτογραφιών από την θρησκευτική ζωή των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη, καθώς και σπάνιες φωτογραφίες από επιγραφές - πλάκες από το παλαιό εβραϊκό νεκροταφείο, οι οποίες καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου<sup>75</sup>.

Ωστόσο, η εξιστόρηση ενισχύεται με την παρουσίαση σημαντικών και σπάνιων επιγραφών που σώθηκαν την τελευταία στιγμή από τη φρίκη του πολέμου και φανερώνουν στον επισκέπτη την ιστορική σπουδαιότητα του εβραϊκού λαού, ο οποίος σύμφωνα με τις επιγραφές αυτές εμφανίζεται αδιαλείπτως στη Θεσσαλονίκη από τον

---

<sup>72</sup> Η πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά γεγονότα στην ιστορία της πόλης. Ξέσπασε στις 18 Αυγούστου του 1917 και μέσα σε 32 ώρες κατέστρεψε το 32% της συνολικής έκτασης της πόλης (9.500 σπίτια) (Yerolympos, 2007, 7).

<sup>73</sup> <http://www.jmth.gr/article-05032014-the-building-of-the-museum>

<sup>74</sup> <http://www.jmth.gr/article-01102015-sulloges>

<sup>75</sup> Το εβραϊκό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης καταστράφηκε από τον Δεκέμβριο του 1942. Την ίδια χρονιά ξεκίνησαν από τους Γερμανούς οι κατασχέσεις εβραϊκών καταστημάτων και επιχειρήσεων (Μενεξιάδης & Σαΐας- Μαγρίζου, 2008, 19).

3<sup>ο</sup> αιώνα. Η περιήγηση επιτυγχάνεται ανάμεσα από τις ρωμαϊκές επιγραφές και τις σπάνιες φωτογραφίες και επιδιώκει να προσφέρει στον επισκέπτη πολλαπλά και αντιφατικά συναισθήματα.

Από τη μια, η ιστορική αφήγηση βοηθάει στην παρουσίαση και εξιστόρηση της κοινωνικής σημασίας των ταφικών εθίμων του εβραϊκού λαού, από την άλλη η αίσθηση της βίαιης απουσίας, η περιπλάνηση σε μια αίθουσα που αποτελείται από τεκμήρια που δεν υπάρχουν πλέον, προκαλεί στον επισκέπτη συναισθήματα απώλειας, τα οποία ενισχύονται με την παρουσίαση της τραγικότητας και της βιαιότητας που υπέστη το εβραϊκό νεκροταφείο κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Η ισοπέδωση πεντακοσίων χιλιάδων τάφων το 1942 καθώς και η πλήρης καταστροφή των οστών που βρίσκονταν μέσα σε αυτούς, επιφέρουν στον επισκέπτη το συναίσθημα του τραύματος και της φρικαλεότητας<sup>76</sup>. Η συμμετοχή δε στην καταστροφή της νεκρόπολης Ελλήνων που εργάζονταν στον δήμο, διογκώνει τα συναισθήματα της βιαιότητας<sup>77</sup>. Η ολική διαγραφή του εβραϊκού νεκροταφείου και ο αφανισμός της μνήμης διετελέσε πρωταρχικό παράγοντα για την ανάγκη διάσωσης της συλλογικής μνήμης του εβραϊκού λαού της Θεσσαλονίκης<sup>78</sup>.

Παράλληλα, ο πρώτος όροφος πληροφορεί τον επισκέπτη για την θρησκευτική και καθημερινή ζωή των Εβραίων από την ίδρυση της πόλης μέχρι και πριν το ξέσπασμα του πολέμου, εστιάζοντας σε οικονομικά και πολιτικά προβλήματα στις αρχές του 20<sup>ου</sup> αιώνα, όπως την έλευση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία κατά τη δεκαετία του 1920 και ιδεολογίες που αναπτύχθηκαν εκείνα τα χρόνια, όπως σοσιαλισμός, σιωνισμός.

Η χρονολογική σειρά των γεγονότων, τα οποία είναι χωρισμένα σε κεφάλαια ανά εποχή, δίνει την ευκαιρία στον επισκέπτη να κατανοήσει με ευκολία την ιστορική παρουσία του εβραϊκού λαού στη Θεσσαλονίκη. Η μνήμη ξεκινά από τα Ρωμαϊκά χρόνια και καταλήγει στο 1941 πριν το Ολοκαύτωμα, με διάμεσους σταθμούς τα Βυζαντινά χρόνια, την Οθωμανική περίοδο κατά την οποία σημειώθηκε η άφιξη των Σεφαραδιτών Εβραίων, που κατοίκησαν στη Θεσσαλονίκη.

Η μνήμη ενισχύεται με την παρουσία σκίτσων, κειμένων και φωτογραφιών από εβραϊκές γειτονιές, τη θρησκευτική ζωή, τις συναγωγές, το εμπόριο, τα ιδρύματα, τη βιομηχανία. Με τη βοήθεια των αντικειμένων, ο επισκέπτης, μαθαίνοντας την ιστορία της εβραϊκής κουλτούρας στην πόλη χρονολογικά, αντιλαμβάνεται όχι μόνο τη συλλογική μνήμη αλλά και την ιστορική, οι οποίες ενώνονται σε μια ενιαία αφήγηση, προσφέροντας στον επισκέπτη ένα ολοκληρωμένο ταξίδι στο παρελθόν.

Το πρώτο δωμάτιο φανερώνει στο κοινό την οικονομική ζωή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης από τα πρώτα κιόλας χρόνια κατοίκησής τους. Οι Σεφαραδίτες Εβραίοι διωγμένοι το 1492 από την Ισπανία και συγκεκριμένα από την Ισαβέλλα και τον Φερδινάνδο, βρήκαν καταφύγιο στη Θεσσαλονίκη και ασχολήθηκαν με τη βιοτεχνία, την υφαντουργία και το εμπόριο, επαγγέλματα που γνώριζαν και κατείχαν<sup>79</sup>. Το γεγονός αυτό έφερε οικονομική ευημερία σε ολόκληρη την πόλη, αυξάνοντας έτσι τον

---

<sup>76</sup> Naar, 2016, 239-240

<sup>77</sup> Pierron, 2004, 262

<sup>78</sup> Σολομών, 2011, 491

<sup>79</sup> Mazower, 2006, 69

εβραϊκό πληθυσμό στην Θεσσαλονίκη. Συγκεκριμένα, μόλις το 1553 στην πόλη κατοικούσαν 20.000 Εβραίοι<sup>80</sup>. Σε αυτή την αίθουσα, ο επισκέπτης παρατηρεί καθημερινά αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από εργοστάσια, που δούλευαν και ανήκαν σε Εβραίους, τεκμήρια από ελεύθερα επαγγέλματα, όπως φωτογραφικές μηχανές εποχής.

Στη συνέχεια, στο δεύτερο δωμάτιο ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί στην ιστορική συνέχεια της θρησκευτικής ζωής των Εβραίων πολιτών της Θεσσαλονίκης. Προσωπικά και θρησκευτικά αντικείμενα αποκαλύπτουν τη σπουδαιότητα των θρησκευτικών εορτών του εβραϊκού λαού, όπως το Πέσσαχ, το Χανουκά, το Πουρίμ καθώς και τη σημασία των θρησκευτικών αξιωμάτων που λαμβάνουν οι Εβραίοι, όπως ο Ραβίνος και ο Μοέλ. Σπάνια έγγραφα και θρησκευτικά ενδύματα παρουσιάζονται στις προθήκες, εξυπηρετώντας την διατήρηση της εβραϊκής μνήμης.

Έπειτα, η τρίτη αίθουσα αφηγείται σημαντικά καθημερινά γεγονότα κατά τη διάρκεια της ζωής ενός Εβραίου, όπως είναι ο γάμος και η ζωή στην ιδιωτική οικία. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητή, η σπουδαιότητα που διακατέχει τον εβραϊκό λαό για αυτά τα δυο ξεχωριστά γεγονότα, τοποθετώντας τα σε διαφορετικό δωμάτιο με σκοπό να φανερώσει στον επισκέπτη τα ήθη και τα έθιμα του εβραϊκού λαού, τα οποία αν και έχουν εξασθενήσει στις μέρες μας, παραμένουν σημαντικά. Πράγματι, η θρησκευτική σημασία του γάμου καθώς και η ιερότητα του σπιτιού είναι ζωτικής σημασίας για τον εβραϊκό λαό και αποτελούν πρωταρχικό παράγοντα για τη διατήρηση και διαίωνιση της συλλογικής μνήμης της κοινότητας. Οι επισκέπτες διατηρώντας το συναίσθημα της νοσταλγίας από τα προηγούμενα δωμάτια αντικρίζουν παραδοσιακά γυναικεία και ανδρικά ενδύματα γάμου, τραπεζομάντηλα, βιβλία, φωτογραφίες καθώς και καθημερινά αντικείμενα.

Τα συναισθήματα μεταβάλλονται κατά την είσοδο στην τέταρτη αίθουσα και συγκεκριμένα στο δωμάτιο του Ολοκαυτώματος. Σκόπιμα το μουσείο τοποθετεί αυτό το τραυματικό γεγονός στην τελευταία αίθουσα της έκθεσης, με σκοπό ο επισκέπτης, έχοντας κατανοήσει και μελετήσει στα προηγούμενα δωμάτια συνολικά την ιστορική παρουσία του εβραϊκού λαού στην Θεσσαλονίκη, να καταλήγει στην έκθεση της απώλειας και της βιαιότητας του Ολοκαυτώματος. Οικογενειακά και καθημερινά αντικείμενα που έμειναν πίσω με βίαιο τρόπο, όπως τα κίτρινα αστέρια που ήταν υποχρεωμένοι οι Εβραίοι να φορούν κατά τα διατάγματα των Γερμανών, σπάνιες φωτογραφίες, δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα σχετικά με τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και η στολή κρατούμενου σε στρατόπεδο συγκέντρωσης είναι μερικά από τα αντικείμενα, που αποκαλύπτουν στον επισκέπτη μνήμες απώλειας, βαρβαρότητας, σκληρότητας καθώς και πλήγματος<sup>81</sup>.

Η συναισθηματική φόρτιση εντείνεται με την τοποθέτηση στο μέσο του δωματίου μιας τυπογραφικής πρέσας, η οποία κατά τη διάρκεια του πολέμου έκοβε τα κίτρινα αστέρια, που ήταν υποχρεωμένοι να φορούν οι Εβραίοι καθ' όλη τη διάρκεια της

---

<sup>80</sup> [http://www.jmth.gr/cpanel/resources/rs\\_html/polemos.pdf](http://www.jmth.gr/cpanel/resources/rs_html/polemos.pdf)

<sup>81</sup> Pierron, 2004, 264

μέρας<sup>82</sup>. Με την παράλληλη βοήθεια κειμένων και φωτογραφιών σε πάνελ τοποθετημένα κατά χρονολογική σειρά ολοκληρώνεται η αποτύπωση του Ολοκαυτώματος. Με αυτόν τον τρόπο, ο επισκέπτης πληροφορείται επιπλέον, ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου εξοντώθηκαν 50.000 Εβραίοι της Θεσσαλονίκης, τις δημεύσεις των εβραϊκών σπιτιών, βιβλιοθηκών και βιοτεχνιών καθώς και τα γεγονότα που συνέβησαν στην πλατεία Ελευθερίας<sup>83</sup>. Το συναίσθημα της βιαιότητας αυξάνεται τη στιγμή που το κοινό αντιλαμβάνεται, ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου εξοντώθηκαν με φρικιαστικό τρόπο στην Ελλάδα 80.000 περίπου Εβραίοι, εκ των οποίων οι παραπάνω από τους μισούς κατάγονταν από τη Θεσσαλονίκη<sup>84</sup>.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό, ότι σκοπός του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης είναι να τιμήσει και να διατηρήσει τη μνήμη της Σεφαραδίτικης κληρονομιάς της πόλης μέσα από τα γεγονότα χωρισμένα σε ενότητες και με χρονολογική σειρά. Παρουσιάζοντας τον εβραϊκό τρόπο ζωής μέσω της μουσειακής αφήγησης ενισχύεται παράλληλα όχι μόνο η συλλογική μνήμη, που είναι ζωτικής σημασίας για τους Εβραίους, αλλά η ιστορική μνήμη κάθε επισκέπτη του μουσείου. Σημαντικό επίτευγμα του Εβραϊκού Μουσείου Θεσσαλονίκης είναι η διαμόρφωση των αιθουσών και των τεκμηρίων με στρατηγικό τρόπο, ώστε τα συναισθήματα του επισκέπτη να μεταμορφώνονται ανάλογα με τα γεγονότα που ξετυλίγονται μπροστά του.

## 2.4 Το Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου

Το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο βρίσκεται στη δυτική πλευρά της πόλης στην περιοχή Lindenstrasse, κοντά στο παλιό όριο του τείχους και σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Daniel Libeskind το 2001, ενώ η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 1999<sup>85</sup>. Η θέση του δεν είναι τυχαία, αφού από τη μια βρίσκεται εντός του αστικού ιστού της πόλης, στοχεύοντας στην επικοινωνία του με τον επισκέπτη και κατ' επέκταση στην είσοδό του σε αυτό, από την άλλη είναι τοποθετημένο πάνω ακριβώς από τους χώρους που καταλάμβανε το Τείχος πριν γκρεμιστεί το 1989 (εικ.2). Σύμφωνα με τον Williams, το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου θεωρείται «μουσείο-μνημείο», καθώς τιμά τη συλλογική μνήμη της κοινωνικής ομάδας των Εβραίων μέσα από την πολυτάραχη ιστορία τους στο Βερολίνο<sup>86</sup>.

---

<sup>82</sup> Η υποχρεωτική τοποθέτηση του κίτρινου αστεριού στα ενδύματα των Εβραίων ξεκίνησε τον Φεβρουάριο του 1943.

<sup>83</sup> Mazower, 1993, 256. Στις 11/7/1942 δόθηκε εντολή από τις ναζιστικές αρχές να παρουσιαστούν μόνο οι άνδρες Εβραίοι της πόλης ηλικίας από 18 μέχρι 45 στην πλατεία Ελευθερίας. Εκεί, αφού υποβλήθηκαν σε μαρτυρικές δοκιμασίες, οδηγήθηκαν σε εκτέλεση καταναγκαστικών έργων (Μενεξιάδης & Σαΐας-Μαγρίζου, 2008, 19).

<sup>84</sup> Benardou et al., 2018, 101

<sup>85</sup> Ο αρχιτέκτονας Daniel Libeskind γεννήθηκε σε εβραϊκή οικογένεια στην Πολωνία το 1946, ωστόσο αργότερα μετανάστευσε στο Ισραήλ και κατόπιν στις ΗΠΑ. Έχει σχεδιάσει ένα ευρύ φάσμα κτηρίων, όπως μουσεία, πανεπιστήμια, αίθουσες συνεδρίων, εμπορικά κέντρα, ξενοδοχεία σε Ισραήλ, Καναδά, Ευρώπη, ΗΠΑ και Κορέα. Αρκετά από τα Μουσεία που σχεδίασε αφορούν την εβραϊκή ιστορία και πολιτισμό.

<sup>86</sup> Williams, 2007, 8



Σκοπός της ίδρυσης του εβραϊκού μουσείου είναι να φανερώσει τα σημάδια και τις πληγές της εβραϊκής ιστορίας και να καθορίσει την πόλη ως τόπο της συλλογικής μνήμης. Ο αρχιτέκτονας επέλεξε να σχεδιάσει το μουσείο στο Βερολίνο, διότι διαπιστώνει, ότι είναι μια πόλη με κενούς χώρους και αμέτρητες ιστορικές αφηγήσεις<sup>87</sup>. Οι πρώτοι διαφαίνονται σαφώς από τους κενούς χώρους, οι οποίοι προκλήθηκαν από τις ολέθριες καταστροφές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αναδύοντας το τραγικό παρελθόν της εβραϊκής ζωής στη Γερμανία. Ο Daniel Libeskind ορίζει αυτούς τους κενούς χώρους του Βερολίνου ως ουλές στην πόλη, οι οποίες είναι εκτεθειμένες ακόμα και επιλέγει να σχεδιάσει το μουσείο, επιδιώκοντας να διατηρήσει το παρελθόν, τραβώντας ταυτόχρονα τα ίχνη του παρελθόντος στο προσκήνιο κάνοντάς τα ορατά<sup>88</sup>.

Πιο συγκεκριμένα, στόχος της δημιουργίας του μουσείου είναι αφενός εκπαιδευτικός, αφετέρου να αναγνωριστεί η μνήμη και να δηλωθεί ότι χωρίς αυτή δε θα μπορεί να υπάρξει μέλλον. Το Βερολίνο θεωρήθηκε σημαντικός τόπος για την ίδρυση του μουσείου, ώστε να χτίσει πάνω στα τραυματικά ερείπια του παρελθόντος μια κοινωνία γνώσης, η οποία θα γίνει το προπύργιο κατά της μελλοντικής μισαλλοδοξίας και της πολιτιστικής, εθνικής και θρησκευτικής διαφοράς<sup>89</sup>. Συγχρόνως, στόχος του μουσείου είναι να εκπαιδεύσει τους σημερινούς Γερμανούς για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισαν οι Εβραίοι στη γερμανική κουλτούρα και στον πολιτισμό και να δημιουργήσει πολυπολιτισμικά ιδεώδη, παρουσιάζοντας μια νέα Γερμανία εναρμονισμένη με το παρελθόν της<sup>90</sup>. Έτσι, το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο παρουσιάζει την ιστορία των Γερμανών Εβραίων, που έζησαν κάποτε στην πόλη πριν και μετά το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου καθώς και το τραύμα του Ολοκαυτώματος, το οποίο δημιούργησε το κενό και τις ουλές στο σώμα του Βερολίνου.

Ο Daniel Libeskind για να τονίσει την έννοια του κενού της πόλης, επιλέγει να χρησιμοποιήσει μια αρχιτεκτονική για την κατασκευή του μουσείου, η οποία να συνδέεται με το ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο, επιδιώκοντας οι επισκέπτες να το επιλέγουν, όχι μόνο για τα εκθέματά του αλλά και για την ασυνήθιστη αρχιτεκτονική μορφή του. Η αρχιτεκτονική που επέλεξε ονομάστηκε «αρχιτεκτονική της απουσίας» και «χώρος μεταξύ των γραμμών», ενώ επέφερε έντονες αντιδράσεις τόσο στον επιστημονικό κλάδο, όσο και στους επισκέπτες<sup>91</sup>. Τα έντονα και πολλές φορές ανυπόφορα συναισθήματα που προκαλούσε η αρχιτεκτονική στον επισκέπτη προκάλεσε αντιδράσεις, ωστόσο δεν αποδοκιμάστηκε από κανέναν.

Οι κενοί χώροι του μουσείου, οι ψυχρές και άδειες χωρίς εκθέματα αίθουσες έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, ώστε να υιοθετηθεί ο όρος ότι «η αρχιτεκτονική είναι το μουσείο και το νόημά του»<sup>92</sup>. Η απουσία είναι η ισχυρή απεικόνιση στο σχέδιο του Daniel Libeskind καθώς και οι σειρές κενών χώρων που διατρέχουν όλο το μουσείο. Ο σχεδιασμός του κτηρίου διαμορφώθηκε βάσει τριών ιδεών, κάτι που διαφαίνεται άμεσα

---

<sup>87</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 30

<sup>88</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 36

<sup>89</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 38

<sup>90</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 39

<sup>91</sup> Ηλιάκης, 2011, 43

<sup>92</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 28

στον επισκέπτη<sup>93</sup>: αρχικά, η ανάγκη να μάθει ο παρατηρητής τη συνεισφορά των Εβραίων πολιτών στη γερμανική κουλτούρα τόσο σε πνευματικό, όσο σε οικονομικό και πολιτισμικό επίπεδο, δεύτερον, να διατηρηθεί στη μνήμη και στη συνείδηση το νόημα του Ολοκαυτώματος και τρίτον, η ανάγκη να αναγνωριστεί το κενό που άφησε η εξόντωση των Εβραίων τόσο στο Βερολίνο, όσο και σε ολόκληρη την Ευρώπη.

Η δομή του κτηρίου είναι σχήματος «ζιγκ-ζαγκ» και είναι επενδυμένη με ψευδάργυρο. Από την είσοδο του μουσείου ο επισκέπτης αντιλαμβάνεται, ότι θα περιηγηθεί σε ένα κτήριο γεμάτο συμβολισμούς και αφηγήσεις, αφού δεν πραγματοποιείται από τον δρόμο, αλλά από τον υπόγειο χώρο μέσω ενός γειτονικού κτηρίου, το Collegienhaus<sup>94</sup>. Τα δυο κτήρια μοιάζουν να είναι άμεσα συνδεδεμένα με τον χρόνο και το χώρο, ενώ η μη εμφανής παρουσία εισόδου παραπέμπει στις δυσκολίες, που υποβλήθηκαν οι Εβραίοι καθώς και στην ταραγμένη σχέση ανάμεσα στην ιστορία του Βερολίνου και των Εβραίων στα χρόνια του πολέμου<sup>95</sup>.

Ωστόσο, ο αρχιτέκτονας συνεχίζει τον αινιγματικό και συμβολικό χαρακτήρα που διέπει το έργο του και μετά την είσοδο. Ο επισκέπτης εισέρχεται σε έναν χώρο, που διαχωρίζεται από τρεις άξονες: τον «Άξονα της Συνέχειας», τον «Άξονα της Εξορίας» και τέλος τον «Άξονα του Ολοκαυτώματος». Η διασταύρωση αυτών των τριών αξόνων συμβολίζει έμμεσα τη ζωή και την καθημερινότητα των Εβραίων του Βερολίνου, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί στον επισκέπτη το αίσθημα της σύγχυσης και του αποπροσανατολισμού.

Ειδικότερα, ο «Άξονας της Συνέχειας» αντιπροσωπεύει την ιστορία και τα γεγονότα της εβραϊκής κοινότητας στο Βερολίνο πριν και μετά τον πόλεμο και αποτελεί τη μόνιμη έκθεση του μουσείου. Ο «Άξονας της Εξορίας» παραπέμπει στη μετανάστευση των Εβραίων από την πόλη και ολοκληρώνεται με την προσθήκη διαφόρων προσωπικών αντικειμένων, τα οποία έχουν δανείσει ή δωρίσει εβραϊκές οικογένειες, όπως φωτογραφίες, γράμματα, επιστολές, οικιακά σκεύη και άλλα καθημερινά αντικείμενα. Ο άξονας αυτός οδηγεί στον «Κήπο της Εξορίας» έναν αντιφατικό υπαίθριο χώρο, ο οποίος αποτελείται από 48 κυβόσχημες στήλες, οι οποίες παραπέμπουν στο έτος ίδρυσης του Ισραήλ (1948)<sup>96</sup>.

Εντούτοις, το κεκλιμένο έδαφος του Κήπου δημιουργεί το αίσθημα της ανισορροπίας, με σκοπό να δυσκολέψει τον επισκέπτη και να τον αποπροσανατολίσει, έτσι ώστε να κατανοήσει τις δυσκολίες που έζησαν τα ταραγμένα χρόνια οι Εβραίοι. Μολαταύτα, τα συναισθήματα γρήγορα μεταβάλλονται με τη χρήση ενός πράσινου από φυτά θόλου, ανακουφίζοντας τον επισκέπτη μεταφέροντάς τον στη γη της Επαγγελίας και στη λύτρωση του εβραϊκού λαού μετά τις κακουχίες. Κάθε στήλη περιέχει χρώμα από το Βερολίνο, ενώ η κεντρική χρώμα από την Ιερουσαλήμ. Τέλος, ο «Άξονας του

<sup>93</sup> Ηλιάκης, 2011, 43

<sup>94</sup> Το Collegienhaus είναι ένα μπαρόκ κτήριο χτισμένο το 1735 και λειτούργησε ως Ανώτατο Βασιλικό Δικαστήριο, κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Friedrich Wilhelm I (1713-1740). Ωστόσο, το 1913 μεταφέρθηκε σε ένα νέο, μεγαλύτερο κτήριο στο Kleistpark στην περιοχή Schöneberg του Βερολίνου. Κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καταστράφηκε ολοσχερώς και ανοικοδομήθηκε το 1969 ως σύμβολο της ιστορίας του Βερολίνου. Το 1993 διαμορφώθηκε από τον αρχιτέκτονα του Εβραϊκού Μουσείου Βερολίνου, τον Daniel Libeskind, με σκοπό να συμβάλει στην είσοδο του Μουσείου.

<sup>95</sup> Huyssen, 2003, 67

<sup>96</sup> Gilbert, 2012, 61

Ολοκαυτώματος» χρησιμεύει για να οδηγήσει τον επισκέπτη στον Πύργο του Ολοκαυτώματος, ο οποίος έχει χαρακτηριστεί από τον Daniel Libeskind ως «το τέλος της παλιάς ιστορίας του Βερολίνου»<sup>97</sup>.

Ο Πύργος του Ολοκαυτώματος συμβολίζει άμεσα την απουσία, την απώλεια και ο επισκέπτης το αντιλαμβάνεται από τη στιγμή που εισέρχεται σε αυτόν (εικ.3). Μέσα στον χώρο δεν υπάρχουν εκθέματα ή αντικείμενα, παρά μόνο άδειοι τοίχοι, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από μπετόν και στενεύουν σταδιακά<sup>98</sup>. Τα συναισθήματα τρόμου και ψυχρότητας διογκώνονται με την εσκεμμένη έλλειψη θέρμανσης και φωτισμού στο χώρο, δημιουργώντας ένα χειμωνιάτικο σκηνικό, ενώ στο πάνω μέρος του δωματίου διαφαίνεται μια οπή, από την οποία εισέρχεται φυσικό φως, δίνοντας την αίσθηση της αναστάτωσης, της απομόνωσης και του εγκλεισμού.

Η μόνη αίσθηση ελευθερίας και απόδρασης που γρήγορα εγκαταλείπεται, είναι η χρήση μιας σιδερένιας σκάλας, η οποία αν και ξεκινάει ψηλότερα από το επίπεδο δεν φτάνει στην κορυφή του χώρου. Σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα, ο άδειος χώρος του Πύργου του Ολοκαυτώματος είναι ένας συμβολικός χώρος μνήμης και πένθους για τους πολυάριθμους Εβραίους, που εξοντώθηκαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Επιπροσθέτως, αντιπροσωπεύει τις κακουχίες που υπέστη ο εβραϊκός λαός και ταυτόχρονα υποβάλλει τον επισκέπτη σε συναισθήματα πανικού και κλειστοφοβίας, με σκοπό να του δώσει μια ιδέα από τις τραυματικές εμπειρίες που έζησε κάποτε ο Εβραίος πολίτης<sup>99</sup>.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί, ότι το αίσθημα της απώλειας, μέσω της απουσίας στην αρχιτεκτονική του Daniel Libeskind, συνεχίζεται μέσα από τον επίσης κενό και πολυγωνικό χώρο «Memory Void». Σε αντίθεση με τον Πύργο του Ολοκαυτώματος, το φως διαχέεται σε ολόκληρο τον χώρο από την οροφή και ο επισκέπτης πρέπει να περπατήσει πάνω από την εικαστική εγκατάσταση «Fallen Leaves», η οποία αποτελείται από σιδερένια πρόσωπα με ανοιχτά στόματα και μάτια, δημιουργώντας συναισθήματα πόνου. Ο συμβολισμός του χώρου μοιάζει να είναι ξεκάθαρος και παράλληλα επώδυνος, αφού παραπέμπει στον τραγικό θάνατο των Εβραίων κατά τη Γενοκτονία. Εν αντιθέσει με τον Πύργο Ολοκαυτώματος ο «Memory Void», αν και είναι ένας κενός χώρος, προσωποποιείται στα θύματα του Ολοκαυτώματος και η απουσία ενσαρκώνεται<sup>100</sup>.

Σκοπός του Εβραϊκού Μουσείου του Βερολίνου είναι να κρατήσει τις πληγές του παρελθόντος, να διατηρήσει τη μνήμη και τις αναμνήσεις απεικονίζοντάς τες στην επιφάνεια της πόλης. Με αυτό τον τρόπο, η εβραϊκή ιστορική και αυτοβιογραφική μνήμη και αφήγηση θα διαφυλάξει την αυτονομία της και θα μπει στον πυρήνα της ιστορίας του Βερολίνου. Κατά κοινή ομολογία το μουσείο διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη δίνοντας την ευκαιρία στον επισκέπτη να την ακούσει, να τη διαβάσει και να τη ζήσει μέσα από τις αναπαραστάσεις και τις αφηγήσεις<sup>101</sup>. Μέσω του μουσείου, ο επισκέπτης ξεπερνάει τον παθητικό του ρόλο και ζητάει να συμμετάσχει ενεργά στην

<sup>97</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 53

<sup>98</sup> Ηλιάκης, 2011, 47

<sup>99</sup> Κωτσάκη, 2004, 60

<sup>100</sup> Hansen-Glücklich, 2014, 54

<sup>101</sup> Σολομών, 2011, 505

αποκρυπτογράφηση των ιδεών και αιγιμάτων. Τέλος, το μουσείο επιδιώκει να συνδέσει τον επισκέπτη με τη συλλογική μνήμη, με σκοπό να την μετατρέψει σε συλλογική εμπειρία.

## 2.5 Σύγκριση

Ολοκληρώνοντας την ανάλυση των δυο ευρωπαϊκών εβραϊκών μουσείων παρατηρούνται αρκετές διαφορές ανάμεσά τους, όσον αφορά στους τρόπους ανάδειξης και διατήρησης της συλλογικής μνήμης του εβραϊκού πολιτισμού.

Αρχικά, μεγάλη έμφαση δίνεται στην τοποθεσία των δυο μουσείων. Από τη μια, το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης στεγάζεται σε μια παλιά ιστορική τοποθεσία, την εμπορική στοά της πόλης, η οποία για περισσότερα από εκατό χρόνια χρησιμοποιούταν από τους κατοίκους της Θεσσαλονίκης για εμπορικούς και επιχειρηματικούς σκοπούς. Αντίθετα, το Εβραϊκό Μουσείο του Βερολίνου είναι ένα καινοτόμο αρχιτεκτονικά κτήριο, παρόλα αυτά τοποθετείται σε ιστορικό μέρος της πόλης, όπως είναι ο χώρος που καταλάμβανε το Τείχος, επιτυγχάνοντας ιδιαίτερους συμβολισμούς για τον Ευρωπαϊό επισκέπτη.

Αναντίρρητα, τα δυο μουσεία έχουν ως στόχο την ανάδειξη της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής κουλτούρας και κληρονομιάς στην πόλη τους. Ωστόσο, στο Μουσείο του Βερολίνου η έμφαση στον εβραϊκό πολιτισμό της Γερμανίας δίνεται μέσω της αρχιτεκτονικής δομής του κτηρίου, των κενών χώρων, οι οποίοι συμβολίζουν τις ουλές του Βερολίνου από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς και τις δυσκολίες, που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι σε αυτή την πόλη. Όπως προαναφέραμε, η αρχιτεκτονική του μουσείου έχει στόχο την πρόκληση έντονων, ακραίων και μεταβαλλόμενων συναισθημάτων του επισκέπτη, όπως της σύγχυσης, του αποπροσανατολισμού, του εγκλεισμού και παράλληλα της λύτρωσης και της ανακούφισης. Η εναλλαγή των συναισθημάτων του κοινού επιτυγχάνεται λόγω της διαδραστικής του συμμετοχής στο ίδιο το μουσείο, καθώς ο επισκέπτης «βιώνει» τις δυσκολίες που ο εβραϊκός λαός αντιμετώπισε στο παρελθόν.

Το Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης αναδεικνύει ολόκληρη τη λαογραφική ιστορία της εβραϊκής παρουσίας στην πόλη από την αρχαιότητα έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και η ανάδειξη της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής κληρονομιάς επιτυγχάνεται με ομαλό και εκπαιδευτικό τρόπο. Πρωταρχικό ρόλο για την εξέλιξη των συναισθημάτων του επισκέπτη έχουν τα σπάνια εκθέματα του μουσείου, τα οποία είναι τοποθετημένα με ιστορική - χρονολογική σειρά. Τα υλικά αντικείμενα δημιουργούν τις θεματικές αφηγήσεις, αφού είναι χωρισμένα σε κεφάλαια και ενότητες ανά εποχή, διευκολύνοντας με αυτόν τον τρόπο τον επισκέπτη κατά την ξενάγησή σου, προκαλώντας του ήπια συναισθήματα.

Απεναντίας, στο Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο η έλλειψη υλικών αντικειμένων, που παρουσιάζεται στο μεγαλύτερο μέρος του μουσείου καθώς και η απουσία θεματικών ενοτήτων θεωρείται σκόπιμη για τη δημιουργία συναισθημάτων στο κοινό. Οι θεματικές ενότητες αντικαθίστανται με τους Άξονες, οι οποίοι είναι συμβολικοί και αποσκοπούν με τη σειρά τους στα έντονα και μεταβαλλόμενα συναισθήματα του επισκέπτη.

Συμπερασματικά, όπως προκύπτει από τα παραπάνω και τα δυο μουσεία κατορθώνουν να αναδείξουν στον επισκέπτη τη συλλογική μνήμη του εβραϊκού λαού και πολιτισμού καθώς και της εβραϊκής ιστορικής και αυτοβιογραφικής μνήμης. Οι ιστορικές αφηγήσεις, που χρησιμοποιούν τα δυο μουσεία για να πετύχουν τους στόχους τους σαφώς διαφέρουν, ωστόσο ο σκοπός τους παραμένει παρόμοιος, δηλαδή να ενισχύσουν τη συλλογική μνήμη, ώστε να μη λησμονηθεί με το πέρασμα του χρόνου και να επαναφέρουν στην επιφάνεια τα ίχνη του παρελθόντος μέσω της μνήμης και της ιστορίας.

### **Κεφάλαιο 3: Εβραϊκές Κοινότητες στην Ελλάδα – Η περίπτωση της Αθήνας**

#### **3.1 Εβραϊκές Κοινότητες στην Ελλάδα: Το ιστορικό πλαίσιο**

Η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα ξεκινάει πριν από περίπου 2000 χρόνια, την εποχή που ο Μέγας Αλέξανδρος αποφασίζει να ενώσει την Ανατολή με τη Δύση<sup>102</sup>. Συγκεκριμένα, μετά την κατάκτηση της Παλαιστίνης από τον Μέγα Αλέξανδρο υπήρξε αύξηση των δραστηριοτήτων ειδικότερα των Αθηναίων πολιτών στην κατεχόμενη χώρα<sup>103</sup>. Σύμφωνα με το βιβλίο του Προφήτη Ησαΐα, στην Ελλάδα υπήρχαν εβραϊκές παροικίες από τα ελληνιστικά κιόλας χρόνια, ενώ σύμφωνα με επιγραφή η πρώτη εβραϊκή κοινότητα βρισκόταν στον Ωρωπό Βοιωτίας και ανάγεται στο 300 π.Χ.<sup>104</sup>.

Στην Αττική, πιο συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στην εμφάνιση των Εβραίων περίπου το 300-250 π.Χ., με τα ιστορικά στοιχεία να φανερώνουν, ότι στις αρχές των χρόνων οι Εβραίοι υπήρξαν σκλάβοι των γηγενών κατοίκων. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ιστορικό Στράβωνα και τις αρχαιολογικές - ιστορικές πηγές, στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες ήδη από τον 1ο αιώνα π.Χ. σε περιοχές, που η εβραϊκή παρουσία ήταν έντονη, όπως στις πόλεις της Κορίνθου, της Θεσσαλονίκης, της Αθήνας, της Βέροιας και των Φιλίππων<sup>105</sup>.

Αρκετά αργότερα, κατά τη βυζαντινή περίοδο, αν και οι αρχαιολογικές αναφορές είναι ανύπαρκτες, στα ιστορικά αρχεία, εμφανίζονται για πρώτη φορά εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα με την ονομασία «Ρωμανιώτικες», δεδομένου ότι οι Εβραίοι ενσωματώθηκαν γρήγορα με τον ελληνικό πολιτισμό, με μεγαλύτερη σε αριθμό μελών την εβραϊκή κοινότητα της Θήβας, που κατά τον 12<sup>ο</sup> αιώνα αριθμούσε περίπου 2.000 Εβραίους πολίτες<sup>106</sup>. Συμπληρωματικά, σύμφωνα με τον Εβραίο περιηγητή Βενιαμίν της Τουδέλα, που έζησε τον ίδιο αιώνα, αναφέρεται ότι συνάντησε Εβραίους στην Κέρκυρα, Άρτα, Πάτρα, Ναύπακτο, Κόρινθο, Θήβα, Χαλκίδα, Θεσσαλονίκη, Δράμα καθώς και στα νησιά Λέσβο, Χίο, Σάμο, Ρόδο και Κύπρο<sup>107</sup>.

Εντούτοις, κατά τα Οθωμανικά χρόνια διαφαίνεται μια μαζική εμφάνιση Εβραίων από τη Δυτική Ευρώπη στην Ελλάδα, λόγω πολιτικών και θρησκευτικών αναταραχών

<sup>102</sup> Nehama, 1935, 10

<sup>103</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)

<sup>104</sup> Φρεζής, 2007, 12

<sup>105</sup> Μεσσίνας, 1999, 26

<sup>106</sup> Μεσσίνας, 1999, 23

<sup>107</sup> Το ίδιο

με αποκορύφωμα αυτών του 1492 και τον ξαφνικό ερχομό 20.000 Εβραίων Σεφαραδιτών στη Θεσσαλονίκη. Σύμφωνα με την Μόλχο, το 1430 στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν 2.000 Εβραίοι, ενώ στα τέλη του 15<sup>ου</sup>, μόλις λίγα χρόνια αργότερα, ο αριθμός των Εβραίων αυξήθηκε στους 29.000 και διατηρήθηκε έως το 1913<sup>108</sup>. Αποτέλεσμα αυτής της αλλαγής, ήταν η δημιουργία της μεγαλύτερης εβραϊκής κοινότητας στην Ελλάδα, η οποία συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Πηγές αναφέρουν και επιβεβαιώνουν, ότι από τον 16ο έως τον 20ο αιώνα ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν κατά βάση εβραϊκός, αλλάζοντας κατά κόρον τις συνθήκες των κατοίκων της περιοχής, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στη ζωή της Θεσσαλονίκης, όσον αφορά στον οικονομικό, πολιτισμικό και κοινωνικό της τομέα<sup>109</sup>. Αποκορύφωμα αυτών υπήρξε η έλευση αρκετών ιστορικών περιηγητών στη Θεσσαλονίκη κατά τον 20<sup>ο</sup> αιώνα, με πολλούς να εντυπωσιάζονται από τον αριθμό των Εβραίων στην πόλη και να την χαρακτηρίζουν ως «την πιο εβραϊκή πόλη στον κόσμο» και «Ιερουσαλήμ της Τουρκίας»<sup>110</sup>.

Αντίθετα με τις συνθήκες της Θεσσαλονίκης, η εμφάνιση των Εβραίων στην Αθήνα, αν και χρονολογείται από τα ελληνιστικά χρόνια με την πάροδο των αιώνων φαίνεται να εξασθένησε. Κατά τα μεσαιωνικά χρόνια η εβραϊκή πληθυσμιακή παρουσία στην Αθήνα βρίσκεται σε παρόμοια κατάσταση με τα προηγούμενα χρόνια, στην οποία δεν εντοπίζεται σχεδόν καθόλου εβραϊκός πληθυσμός, με την ξαφνική, ωστόσο παρουσία Εβραίων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας<sup>111</sup>. Πιο συγκεκριμένα, στην Αθήνα, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας καταφθάνουν χιλιάδες Εβραίοι από χώρες της Δυτικής Ευρώπης λόγω των μαζικών διώξεων που υπέστησαν<sup>112</sup>. Το ιστορικό γεγονός επιβεβαιώνεται κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης το 1821, κατά την οποία σκοτώθηκαν στις μάχες περίπου 5.000 Εβραίοι στην Πελοπόννησο<sup>113</sup>.

Από τις αρχές κιόλας του 20<sup>ου</sup> αιώνα και μετά την απελευθέρωση όλων των τμημάτων της Ελλάδας, η εβραϊκή παρουσία μετρούσε πάνω από 10.000, αριθμός που αυξήθηκε ραγδαία μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) σε 100.000 αποτελώντας κρίσιμο οικονομικό παράγοντα για τη χώρα<sup>114</sup>. Λίγα χρόνια πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα το 1930, στην Ελλάδα υπήρχαν πάνω από 100 εβραϊκές κοινότητες, οι οποίες περιελάμβαναν τις Ρωμανιώτικες, Σεφαραντίμ και Ασkenaζίμ<sup>115</sup>. Εντούτοις, η μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα εξακολούθησε να βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη, στην οποία το 1935 κατοικούσαν 60.000 Εβραίοι, που διατηρούσαν σημαντικές θέσεις, ελέγχοντας την οικονομική δραστηριότητα της πόλης<sup>116</sup>.

---

<sup>108</sup> Μόλχο, 2006, 17

<sup>109</sup> Heath, 1994, 203

<sup>110</sup> Το 1909 είχε επισκεφθεί τη Θεσσαλονίκη ο Σιωνιστής Βλαντιμίρ Τζαμποντίνσκι και εντυπωσιασμένος από τον μεγάλο αριθμό της εβραϊκής κοινότητας της πόλης χαρακτήρισε τη Θεσσαλονίκη η «πιο εβραϊκή πόλη στον κόσμο» (Naar, 2016, 1).

<sup>111</sup> Μεσσίνας, 1999, 26

<sup>112</sup> Μόλχο, 2006, 17

<sup>113</sup> Φρεζής, 2007, 15

<sup>114</sup> Φρεζής, 2007, 15

<sup>115</sup> Μεσσίνας, 1999, 27

<sup>116</sup> Μενεξιάδης, 2007, 31

Μολαταύτα, κατά τη διάρκεια της γερμανικής-ιταλικής-βουλγαρικής κατοχής στην Ελλάδα και ενώ πολέμησαν στο Αλβανικό μέτωπο, αλλά και σε άλλες μάχες σχεδόν 13.000 Εβραίοι στο πλευρό των Ελλήνων Χριστιανών καταστράφηκαν οι περισσότερες εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα τα στοιχεία που έχουμε στην κατοχή μας να είναι λιγοστά<sup>117</sup>. Ένα από αυτά μας πληροφορεί, ότι τον χειμώνα του 1942 λειτουργούσαν 28 εβραϊκές κοινότητες με τον εβραϊκό πληθυσμό να φθάνει στους 77.400 σε όλη τη χώρα αριθμός που μειώθηκε στους 10.225 μετά το Ολοκαύτωμα<sup>118</sup>.

Ακολουθεί πίνακας με τις απώλειες του Εβραϊκού Πληθυσμού της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου<sup>119</sup>:

Πόλη <sup>120</sup>	Πληθυσμός πριν τον πόλεμο	Πληθυσμός μετά τον πόλεμο	Ποσοστό μείωσης
Θεσσαλονίκη	56.000	1.950	-96%
Αθήνα <sup>121</sup>	3.000 <sup>122</sup>	4.930	+64%
Σύνολο Ελλάδας	77.377	10.228	-86%

Μετά τον πόλεμο μέχρι και σήμερα σώζονται και λειτουργούν οι Κοινότητες των Αθηνών, της Θεσσαλονίκης, της Λαρίσης, του Βόλου, της Χαλκίδας, των Τρικάλων, των Ιωαννίνων, της Ρόδου και της Κέρκυρας<sup>123</sup>.

Πίνακας με τις σωζόμενες έως και σήμερα Εβραϊκές Συναγωγές στην Ελλάδα<sup>124</sup>.

Πόλη	Συναγωγή - Έτος ίδρυσης εντός παρένθεσης
Αθήνα	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Μπέιτ Σαλώμ (1941)</li> <li>• Γιαννιώτικη (1905)</li> </ul>
Θεσσαλονίκη	<ul style="list-style-type: none"> <li>• Μοναστηριωτών (1927)</li> <li>• Γιαντ Λεζικαρόν (1984)</li> <li>• Γ. Σαλέμ (1981/2)</li> </ul>

<sup>117</sup> Μενεξιάδης & Σαΐας-Μαγρίζου, 2008, 16, 80

<sup>118</sup> Μαγκλιβέρας, 2009, 18-19

<sup>119</sup> Μενεξιάδης, 2007, 199

<sup>120</sup> Αξίζει να σημειωθούν τα μεγαλύτερα ποσοστά εξόντωσης Εβραίων σε πόλεις της Ελλάδας: Η Ξάνθη και οι Σέρρες έχασαν το 99% του εβραϊκού πληθυσμού, η Νέα Ορεστιάδα-Σουφλί και η Καβάλα το 98%, η Αλεξανδρούπολη και η Δράμα το 97%, η Κομοτηνή και το Διδυμότειχο το 96%, ενώ η Φλώρινα το 84%. Στις παραπάνω πόλεις (Μακεδονία και Θράκη) ανήκαν κατά κύριο λόγο σεφραδίτικες κοινότητες, οι οποίες υπέστησαν τον πιο σκληρό χειρισμό από το ναζιστικό καθεστώς (Mazower, 2006, 520). Αντίθετα, τα μικρότερα ποσοστά εξόντωσης Εβραίων στην Ελλάδα ανήκουν στις πόλεις: Λάρισα 35%, Τρίκαλα 31%, Βόλο 26% και στην Καρδίτσα, στην οποία σώθηκε σχεδόν ολόκληρη η εβραϊκή κοινότητα (Μενεξιάδης & Σαΐας-Μαγρίζου, 2008, 119).

<sup>121</sup> Οι απώλειες της Εβραϊκής Κοινότητας των Αθηνών ανέρχονται περίπου σε 1.000 Εβραίους. Η αύξηση οφείλεται στη συγκέντρωση του εβραϊκού πληθυσμού στην πόλη από άλλες περιοχές της χώρας (Μενεξιάδης, 2007, 199).

<sup>122</sup> Σύμφωνα με τον Kitroeff, στην Αθήνα κατοικούσαν 3.500 Εβραίοι, ενώ το 1943 ο αριθμός υπερδιπλασιάστηκε στους 8.000 λόγω της συγκέντρωσης από διάφορες πόλεις της χώρας (Kitroeff, 1995, 50).

<sup>123</sup> Φρεζής, 2007, 15

<sup>124</sup> Μεσσίνας, 1999, 29

Λάρισα	Ετς Αχαΐμ (1861)
Τρίκαλα	Γιαβανίμ (19 <sup>ος</sup> αιώνας)
Ιωάννινα	Κάαλ Καντός Γιασάν (1826)
Βόλος	Μια συναγωγή (1960)
Χαλκίδα	Μια συναγωγή (αρχές του 20 <sup>ου</sup> αιώνα)
Ρόδος	Κάαλ Καντός Σαλώμ (1575)
Κέρκυρα	Σκόλα Γκρέκα (17 <sup>ος</sup> αιώνας)

Σήμερα οι Εβραίοι της Ελλάδας αριθμούν περίπου 5.500 και είναι οργανωμένοι σε 8 εβραϊκές Κοινότητες που λειτουργούν στην Αθήνα, την Θεσσαλονίκη, την Λάρισα, τον Βόλο, την Χαλκίδα, τα Ιωάννινα, τα Τρίκαλα και την Κέρκυρα. Λίγοι Εβραίοι κατοικούν επίσης στις εν αδράνεια Κοινότητες της Καβάλας και της Ρόδου. Τέλος, οι Εβραίοι πολίτες απασχολούνται και εργάζονται κυρίως στον ιδιωτικό τομέα, όπως το εμπόριο, τη βιομηχανία, την επιστήμη καθώς και στη Δημόσια Διοίκηση<sup>125</sup>.

### 3.2 Η Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο υπάρχουν αρκετά αρχαιολογικά και ιστορικά στοιχεία, τα οποία φανερώνουν την εβραϊκή παρουσία στην Αθήνα από τα ελληνιστικά χρόνια. Ωστόσο, οι σχέσεις της Αθήνας με την Ιερουσαλήμ χρονολογούνται από την αρχαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ., σύμφωνα με τα ευρήματα της Περσικής Περιόδου, τα οποία φανερώνουν την οικονομική επίδραση που ασκούσε η Αθήνα στην Περσία. Παρόλα αυτά, στην αρχαία εβραϊκή ιστορία η Εβραϊκή Κοινότητα των Αθηνών καταλαμβάνει δευτερεύουσα θέση, συγκριτικά με τη σπουδαιότητα των πόλεων της Αλεξάνδρειας, Αντιόχειας, Ρώμης, Κυρήνης και της Μικράς Ασίας<sup>126</sup>.

Κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, την εποχή που κατέφθασε στην Αττική ο Απόστολος Παύλος και επισκέφθηκε τη συναγωγή της Αθήνας, για να διδάξει τον Χριστιανισμό, φαίνεται να ήρθε σε επαφή με αρκετούς Ιουδαίους, κάτι που αποδεικνύεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα στην Αρχαία Αγορά, στη θέση «Μητρώον», με τα σωζόμενα έως σήμερα ερείπια της αρχαίας συναγωγής<sup>127</sup>. Επιπροσθέτως, στις αρχές του 1ου αιώνα ο Αγρίππας ο Α΄ σε επιστολή του προς τον Γάιο Καλλιγούλα αναφέρει την Αττική σαν μία από τις περιοχές που κατοικούν πολλοί Εβραίοι<sup>128</sup>.

Κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας και σύμφωνα με ξένους περιηγητές, που επισκέφθηκαν την Αθήνα καταγράφεται, ότι ενώ τον 17<sup>ο</sup> αιώνα δεν συναντούν σχεδόν κανέναν Εβραίο, αφού μετά την κατάκτηση της Αθήνας από τους Τούρκους ο Μωάμεθ Β΄ παραχώρησε στους κατοίκους το δικαίωμα να απαγορεύσουν την εγκατάσταση των Εβραίων εκεί, τον 18<sup>ο</sup> αιώνα εμφανίζονται οι πρώτες εβραϊκές οικογένειες<sup>129</sup>. Κατά τον 19<sup>ο</sup> αιώνα, η εβραϊκή αθηναϊκή κοινότητα αυξάνεται ακόμη περισσότερο με την

<sup>125</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=362&Itemid=74](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=362&Itemid=74)

<sup>126</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)

<sup>127</sup> Φρεζής, 2007, 21-22

<sup>128</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)

<sup>129</sup> Φρεζής, 2007, 22. Το 1705 ένας Γάλλος ταξιδιώτης συνάντησε στην Αθήνα 15-20 εβραϊκές οικογένειες ([https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)).



έλευση Εβραίων Ρωμανιωτών και Εβραίων ισπανόφωνων από τις κοινότητες της Ρόδου, της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης<sup>130</sup>. Πράγματι, αυτές οι οικογένειες συνεχίζουν να υφίστανται στην πόλη έως την Ελληνική Επανάσταση, τις οποίες και αφανίζουν οι Τούρκοι κατά τη διάρκεια του πολέμου, όπως και ολόκληρη την Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας<sup>131</sup>.

Μετά την ανακήρυξη της Αθήνας ως πρωτεύουσας της ανεξάρτητης Ελλάδας το 1834, αναπτύσσεται δειλά μια μικρή εβραϊκή κοινότητα, προερχόμενη από τη Βαυαρία, αλλά και από άλλες περιοχές της Δυτικής Ευρώπης, όπως οι Ρωμανιώτες και οι Σεφαραδίτες, η οποία εγκαθίσταται στην Αθήνα και, ευνοούμενη από τη συμπάθεια της Δουκίσσης της Πλακεντίας, αυξάνεται απότομα<sup>132</sup>.

Η εβραϊκή κοινότητα αναγνωρίστηκε επίσημα από το Ελληνικό Κράτος το 1889, αυξάνοντας έτσι τον αριθμό των Εβραίων στην Αθήνα από 60 σε 250<sup>133</sup>. Πολύ γρήγορα, τα χρόνια που ακολούθησαν, οι Εβραίοι κατασκεύασαν το πρώτο εβραϊκό σχολείο και τους δόθηκε χώρος από το Κράτος στο νεκροταφείο της Αθήνας, γεγονός που φανερώνει ότι οι Εβραίοι απέκτησαν αρκετά προνόμια από το Ελληνικό Κράτος.

Μετά τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) ο αριθμός των Εβραίων πολιτών αυξήθηκε ραγδαία στην Αθήνα, λόγω της μετακίνησής τους από διάφορες περιοχές της Ελλάδας, κυρίως από τη Θεσσαλονίκη. Ουσιαστική αλλαγή στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας λαμβάνει το έτος 1917 με την έλευση χιλιάδων Εβραίων στην πόλη, λόγω της μεγάλης πυρκαγιάς που ξέσπασε στη Θεσσαλονίκη το ίδιο έτος και με τη δημιουργία του πρώτου Συλλόγου των Εβραίων, που διατηρήθηκε μέχρι το 1940, εκδίδοντας εφημερίδες και περιοδικά<sup>134</sup>. Λίγο πριν το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Αθήνα κατοικούσαν 3.000 περίπου Εβραίοι<sup>135</sup>.

Είναι απαραίτητο να σημειωθούν τα ονόματα σημαντικών ραβίνων, οι οποίοι θήτευσαν συνολικά στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας μέχρι σήμερα: Σολομών Ιωσήφ, Ιωσήφ Ντετσάβες, Χαΐμ Καστέλ, Ιωσήφ Αμποάβ, Σολομών Ιωσήφ, Ισαάκ Σολομών, Μωσής Σαμ. Λεβής, Ηλίας Μπαρτζιλιάι, Αρχираβίνος Ιακόβ Αράρ και Ισαάκ Μιζάν<sup>136</sup>.

Μολαταύτα, η εικόνα της Εβραϊκής Κοινότητας της Αθήνας φαίνεται να άλλαξε δραματικά κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, γεγονός που φανερώνεται έως σήμερα σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα. Η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων από το ναζιστικό καθεστώς μέσω της «Τελικής Λύσης» και του Ολοκαυτώματος άγγιξε το υψηλότερο ποσοστό (86,7%) σε σχέση με αυτό της

---

<sup>130</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 94

<sup>131</sup> Φρεζής, 2007, 22

<sup>132</sup> Kitroeff, 1995, 55

<sup>133</sup> Μενεξιάδης, 2007, 142. Το Βασιλικό Διάταγμα δημοσιεύτηκε με τίτλο «Περί εγκρίσεως του μεταρρυθμισθέντος καταστατικού της Ισραηλιτικής Κοινότητος Αθηνών» και περιελάμβανε 28 άρθρα (Φρεζής, 2007, 24).

<sup>134</sup> Φρεζής, 2007, 25. Από το 1924 ο Σύλλογος εκδίδει το περιοδικό «Νέα Σιών» και από το 1934 το περιοδικό «Φωνή του Ισραήλ», η οποία κράτησε έως το 1938 (Φρεζής, 2007, 25).

<sup>135</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)

<sup>136</sup> Φρεζής, 2007, 27

Ευρώπης με τον εβραϊκό πληθυσμό να αφανίζεται σχεδόν ολόκληρος από τις ελληνικές πόλεις, συμπεριλαμβανομένης και της Αθήνας<sup>137</sup>.

Κατά τη γερμανική κατοχή και συγκεκριμένα τον Μάιο του 1941, οι Γερμανοί αφού είχαν εισβάλει στην Αθήνα από τον Απρίλιο κατάσχασαν τα αρχεία της Ισραηλιτικής Κοινότητας, δήμευσαν τη βιβλιοθήκη συλλαμβάνοντας μέλη του Κοινοτικού Συμβουλίου<sup>138</sup>. Παράλληλα, χιλιάδες Εβραίοι κατέφθαναν από άλλες πόλεις της Ελλάδας στην Αθήνα για μεγαλύτερη ασφάλεια, αφού μπορούσαν να κρυφτούν σε σπίτια φίλων και συγγενών ευκολότερα, ώστε να μην τους εντοπίσουν οι Γερμανοί. Την περίοδο του πολέμου η Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας συνέβαλλε αρκετά στον Εθνικό Αγώνα, τόσο ηθικά, όσο υλικά.

Ωστόσο, τα χρόνια που ακολούθησαν υπήρξαν αρκετά δύσκολα και αιματηρά για την Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας. Αρχικά, το 1941 Αρχιραβίνος και Πρόεδρος της Κοινότητας διορίστηκε από τους Ιταλούς κατακτητές ο Ηλίας Μπαρτζιλιάι και σύμφωνα με πηγές συνεργάστηκαν αρκετά καλά και με κατανόηση, αφού όπως διαπιστώθηκε από πολύ νωρίς, οι Ιταλοί έδειχναν μια ανθρώπινη συμπεριφορά ανοχής έναντι των Εβραίων<sup>139</sup>. Εντούτοις, από το 1942 και αφού ανέλαβαν τον πλήρη έλεγχο της Αθήνας οι Γερμανοί, η κατάσταση για τους Εβραίους πολίτες και την Κοινότητα άλλαξε οριστικά μέχρι το τέλος του πολέμου.

Πολύ νωρίς αφότου ανέλαβαν οι Γερμανοί τη διοίκηση της Αθήνας, η Εβραϊκή Κοινότητα της πόλης διαλύθηκε, ενώ τα μέλη της φυλακίστηκαν και βασανίστηκαν από τις ναζιστικές δυνάμεις. Αρωγός στη διάσωση της Εβραϊκής Κοινότητας υπήρξε μεταξύ άλλων ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο οποίος ενημερωμένος για την εφαρμογή της «Τελικής Λύσης» το 1943 για τους Εβραίους από τους Γερμανούς και συγκεκριμένα από τον Αδόλφο Αϊχμαν, βοήθησε τους Αθηναίους Εβραίους φυγαδεύοντάς τους και δίνοντάς τους πλαστές ταυτότητες με χριστιανικά ονόματα, με σκοπό να μην τους εντοπίσουν οι SS<sup>140</sup>.

Συμπαραστάτης του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στον αγώνα ενάντια στην εξόντωση των Εβραίων ήταν ο Αρχιραβίνος της Κοινότητας της Αθήνας Ηλίας Μπαρτζιλιάι. Ο ίδιος, τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν του ζητήθηκε από τους Γερμανούς ο ονομαστικός κατάλογος των Αθηναίων Εβραίων δεν την παρέδωσε, φοβούμενος για το μέλλον της Κοινότητας, διαφεύγοντας με την οικογένειά του στα Τρίκαλα μέχρι την απελευθέρωση της Ελλάδας<sup>141</sup>.

Αποκορύφωμα της θηριωδίας των Γερμανών προς την Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας υπήρξε ένα πρωινό του Μαρτίου του 1944, όταν οι Γερμανοί SS συνέλαβαν με βίαιο τρόπο στην Συναγωγή της πόλης 1.200 Εβραίους, οι οποίοι είχαν καταγραφεί στα μητρώα και τους είχαν εντοπίσει οι Γερμανοί, λεηλατώντας τις περιουσίες τους και

<sup>137</sup> Η Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου έχασε το 86,7% του εβραϊκού πληθυσμού με την Ολλανδία να έρχεται δεύτερη σε ποσοστό 85% και την καθιστά τη μοναδική δυτική χώρα της Ευρώπης που γνώρισε το υψηλότερο ποσοστό εξόντωσης (Μενεξιάδης & Σαΐας-Μαργρίζου, 2008, 114).

<sup>138</sup> Μενεξιάδης, 2007, 143

<sup>139</sup> Φρεζής, 2007, 27-28

<sup>140</sup> Φρεζής, 2007, 28-29

<sup>141</sup> Καβάλα, 2015, 119

μεταφέροντάς τους στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου<sup>142</sup>. Από εκεί μεταφέρθηκαν όλοι με 30 τρένα στο Άουσβιτς, όπου και πέθαναν με φρικτό τρόπο<sup>143</sup>.

Ένα μήνα μετά την απελευθέρωση της Αθήνας από τις γερμανικές δυνάμεις, το Νοέμβριο του 1944, η Κοινότητα της πόλης μετρούσε μόλις 100 μέλη και σε συνέλευση που πραγματοποιήθηκε τον ίδιο μήνα αποφασίστηκε η αναδιοργάνωση όχι μόνο της Κοινότητας της Αθήνας αλλά και όλων των Κοινοτήτων της Ελλάδας<sup>144</sup>. Πράγματι, αρκετά γρήγορα η Ισραηλιτική Κοινότητα της Αθήνας ιδρύθηκε ξανά και ο πληθυσμός της αυξήθηκε με την επιστροφή ορισμένων ομήρων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Ευρώπης, που κατοικούσαν είτε στην Αθήνα είτε σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Ωστόσο, τα μεγαλύτερα προβλήματα που έπρεπε να αντιμετωπίσει η Κοινότητα της Αθήνας μετά τον πόλεμο ήταν τα ψυχολογικά προβλήματα κυρίως των Εβραίων που είχαν επιστρέψει από τα στρατόπεδα εξόντωσης της Ευρώπης και οι μνήμες τους ήταν ακόμα νωπές, η σίτιση καθώς και οικονομικές δυσκολίες<sup>145</sup>.

Αρκετά γρήγορα έγιναν πολλές προσπάθειες ανασυγκρότησης της Εβραϊκής Κοινότητας της Αθήνας με τη βοήθεια του κράτους, του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, της Εβραϊκής Νεολαίας της Αθήνας και της φιλανθρωπικής Οργάνωσης Αμερικαν Τζόιντ (A.J.D.C.)<sup>146</sup>, παρέχοντας ιατρική περίθαλψη, ιδρύοντας εβραϊκά ιδρύματα και εκδίδοντας εφημερίδες και περιοδικά<sup>147</sup>. Σήμερα στην Αθήνα κατοικούν περίπου 2.500 Εβραίοι, οι οποίοι αποτελούν τη μεγαλύτερη Ισραηλιτική Κοινότητα της χώρας, ενώ λειτουργούν παράλληλα δύο συναγωγές η «Μπεθ Σαλώμ» και η Γιαννιώτικη συναγωγή «Ετς Χαγίμ», το Εβραϊκό Δημοτικό Σχολείο, το Πνευματικό Κέντρο (Βησαρίωνος και Σινά) και το εβραϊκό νεκροταφείο στην πόλη (Νίκαια)<sup>148</sup>.

Η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών ασχολείται με ποικίλα θέματα, που αφορούν την κοινωνική και εκπαιδευτική ζωή των Εβραίων πολιτών που κατοικούν στην Αθήνα. Επεξηγώντας, η Κοινότητα καταπιάνεται με θρησκευτικά θέματα, όπως εβραϊκές γιορτές, με θέματα που αφορούν τον πολιτισμό, για παράδειγμα τέχνες και γαστρονομία, με την εκπαίδευση, διοργανώνει δραστηριότητες και εκδηλώσεις για παιδιά του Δημοτικού και του Γυμνασίου, προσφέροντας πανεπιστημιακές υποτροφίες, ενώ ανιχνεύει επαγγελματικές εργασίες για τα ενήλικα μέλη της. Τέλος, στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας υπάγεται η Νεολαία της Κοινότητας, η οποία διοργανώνει αρκετές δραστηριότητες για τα νέα μέλη της Κοινότητας.

---

<sup>142</sup> Φρεζής, 2007, 36

<sup>143</sup> Ετμεκτσόγλου, 2007, 185. Κατά την άφιξη των 1.200 Εβραίων στο στρατόπεδο εξόντωσης του Άουσβιτς, ο γιατρός του στρατοπέδου Γιοσέφ Μένγκελε ξεχώρισε αμέσως 320 άνδρες και 328 γυναίκες, με σκοπό να τους «χρησιμοποιήσει» για τα απάνθρωπα πειράματά του. Οι υπόλοιποι μεταφέρθηκαν αμέσως στους θαλάμους αερίων και στα κρεματόρια. Ελάχιστοι όμηροι επέστρεψαν στην Αθήνα μετά την απελευθέρωση τον Οκτώβριο του 1944 (Φρεζής, 2007, 36).

<sup>144</sup> Φρεζής, 2007, 36

<sup>145</sup> [https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)

<sup>146</sup> Αμέσως μετά την απελευθέρωση της Αθήνας κατέφθασε η φιλανθρωπική Οργάνωση Αμερικαν Τζόιντ (A.J.D.C.), η οποία προσέφερε στην Εβραϊκή Κοινότητα της Αθήνας τρόφιμα, φάρμακα, χρήματα, ρουχισμό και άλλα είδη πρώτης ανάγκης (Φρεζής, 2007 38-39).

<sup>147</sup> Φρεζής, 2007 37-38

<sup>148</sup> Μενεξιάδης, 2007, 149

## Κεφάλαιο 4: Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος

### 4.1 Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος

Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ιδρύθηκε το 1977, με πρωτοβουλία της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, με σκοπό να συλλέξει, να ερευνήσει και να διατηρήσει τα υλικά εβραϊκά κατάλοιπα καθ' όλη την παρουσία του εβραϊκού λαού στον ελλαδικό χώρο, που μετρούσε 2300 χρόνια (εικ.4). Ωστόσο, οι συνθήκες για τη δημιουργία του μουσείου ήταν αρκετά δύσκολες, δεδομένου ότι η εβραϊκή κοινωνία της Αθήνας υπέφερε ακόμα από τις καταστροφές, που είχε αφήσει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ο Εμφύλιος. Οραματιστής για τη δημιουργία του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος υπήρξε ο Ασέρ Μωυσής, μέλος της εβραϊκής αθηναϊκής κοινότητας και Πρόεδρος της για μικρό διάστημα, ο οποίος οργάνωσε ένα μικρό μουσείο -πριν την κατασκευή του νέου κτηρίου που στεγάζεται το σημερινό μουσείο- με λίγα αντικείμενα, τα οποία περιελάμβαναν προσωπικά καθημερινά σκεύη, πολύτιμα κοσμήματα και σπάνια έγγραφα, που είχαν σωθεί από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο<sup>149</sup>.

Ωστόσο, αρκετά γρήγορα, το 1984, το μουσείο λόγω του εμπλουτισμού του με νέα και παλαιά αντικείμενα από όλες τις κοινότητες της Ελλάδας με τη βοήθεια του Νίκου Σταυρουλάκη, Διευθυντή του μουσείου μέχρι το 1993, μεταφέρθηκε σε νέο κτήριο. Η συλλογή του μουσείου πραγματοποιήθηκε και ολοκληρώθηκε με δωρεές που προσέφεραν οι εβραϊκές κοινότητες της Ρόδου, της Λάρισας, των Ιωαννίνων και της Θεσσαλονίκης καθώς και προσωπικές δωρεές Εβραίων ανθρώπων<sup>150</sup>. Σκοπός του τότε Διευθυντή του μουσείου, Νίκου Σταυρουλάκη, ήταν να προβληθεί μέσα από τα σωζόμενα αντικείμενα του μουσείου η εβραϊκή παρουσία στην Ελλάδα και να αναγνωριστεί παράλληλα, ότι οι εβραϊκή ιστορία αποτελούσε τμήμα της ελληνικής ιστορίας<sup>151</sup>. Επιπλέον, στόχος του Διευθυντή ήταν το νέο μουσείο ως εκπαιδευτικός θεσμός να είναι ανοιχτό και να απευθύνεται σε Εβραίους, Χριστιανούς και τουρίστες, δηλαδή σε ένα ευρύ φάσμα της σύγχρονης ελληνικής ζωής και ταυτόχρονα να γίνει ένας ζωντανός και ζωτικός μάρτυρας όλων των στοιχείων που διατηρούν και συνθέτουν την ελληνική παράδοση<sup>152</sup>.

Μετά από προσπάθειες ετών, αφού το μουσείο απέκτησε νομική υπόσταση το 1989, αναγκάστηκε να μεταφερθεί για τελευταία φορά το 1997 στο νεοκλασικό αναστηλωμένο τετραώροφο κτήριο, στην οδό Νίκης 39<sup>153</sup>. Το νέο αυτό κτήριο, στο οποίο στεγάζεται σήμερα το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ολοκληρώθηκε με τη βοήθεια του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, των Φίλων Ελλάδος καθώς και της Εβραϊκής Κοινότητας της Θεσσαλονίκης. Επιπλέον, τα επόμενα χρόνια ύστερα από πρωτοβουλία των μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης, ιδρύθηκε

---

<sup>149</sup> Όλα τα προσωπικά αντικείμενα καθώς και έγγραφα των Εβραίων, που είχε συγκεντρώσει ο Ασέρ Μωυσής, είχαν κατασχεθεί, καταγραφεί και συσκευαστεί την περίοδο του πολέμου από τους Βουλγάρους και είχαν αποθηκευτεί στην Τράπεζα της Βουλγαρίας. Μετά το τέλος του πολέμου όλα τα αντικείμενα και τα έγγραφα παραδόθηκαν στην Ελληνική Κυβέρνηση (Σταυρουλάκης, 1994, 94).

<sup>150</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 95-96

<sup>151</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 94

<sup>152</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 96-99

<sup>153</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/istoria-tou-mousiou/>

ο «Σύλλογος Φίλων του Εβραϊκού Μουσείου της Ελλάδος». Εντύπωση προκαλεί η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική όψη του κτηρίου, το οποίο ενώ διαθέτει τέσσερις ορόφους οι τρεις εξ' αυτών χωρίζονται σε τρία ανισόπεδα επιμέρους επίπεδα, τα οποία διαρθρώνονται ακτινωτά γύρω από έναν οκταγωνικό οπαίο<sup>154</sup>. Οι οκτώ κολώνες του κτηρίου σχηματίζουν μια περιελισσόμενη σπείρα, η οποία με τη σειρά της δημιουργεί μια ελαφρώς ανοδική πορεία<sup>155</sup>.

Πληροφορίες για τους στόχους και τον σκοπό του μουσείου παρέχει η ιστοσελίδα του μουσείου, η οποία ενημερώνει το κοινό, ότι το 1998 με την εγκαινίαση του νέου κτηρίου καθώς και με δέκα χιλιάδες αντικείμενα, φωτογραφικό υλικό, αρχεία, έγγραφα, το μουσείο θέτει ως στόχο να μελετά, να καταγράφει και να προβάλλει την παράδοση και τον πολιτισμό της Ελληνικής Εβραϊκής Κοινότητας στο κοινό που θα το επισκέπτεται καθημερινά<sup>156</sup>. Επιπλέον, απώτερος στόχος του μουσείου είναι να διατηρήσει και να προβάλλει τη μνήμη στον επισκέπτη μέσα από τα πληθώρα αντικειμένων που διαθέτει και παράλληλα να τον ενθαρρύνει να γνωρίσει την ελληνοεβραϊκή ιστορία από την αρχαιότητα έως τον 20ο αιώνα.

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος σκοπός του μουσείου είναι να καταγράφει την υλική και άυλη κληρονομιά των Ελλήνων Εβραίων θέτοντάς την παράλληλα στην υπηρεσία της εκπαίδευσης και της ψυχαγωγίας<sup>157</sup>. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος πληροφορεί τον επισκέπτη, ότι φιλοδοξεί να αποτελέσει έναν αναγνωρισμένο πολιτιστικό και εκπαιδευτικό οργανισμό, ο οποίος συλλέγοντας και διατηρώντας όλα τα στοιχεία της παράδοσης και του πολιτισμού της Ελληνικής Εβραϊκής Κοινότητας θα προωθεί την ιστορία της<sup>158</sup>. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα που διοργανώνει το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος έχουν ως στόχο να φέρουν τα παιδιά σε επαφή με την πολιτιστική κληρονομιά του ελληνικού εβραϊσμού, αναπτύσσοντας με αυτό τον τρόπο τη διαπολιτισμική τους ευαισθησία<sup>159</sup>.

Παράλληλα, σκοπός του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος είναι μέσα από τα μεθοδολογικά εργαλεία, όπως η ιστορική αφήγηση και η αφήγηση να διασφαλίσει την ταυτότητα του εβραϊκού πολιτισμού, συγχρόνως να τη δομήσει και να την μεταδώσει στο κοινωνικό πλαίσιο<sup>160</sup>. Το μουσείο, υποστηρίζοντας τέτοιου είδους αφηγήσεις μέσω των εκθέσεων του, μεταδίδει τη συλλογική μνήμη και τις αναμνήσεις του ελληνικού εβραϊσμού στο κοινό του, καθώς τα αντικείμενα λειτουργούν ως μνημονικοί σύνδεσμοι με το παρελθόν. Η υλικότητα των αντικειμένων του μουσείου βοηθούν στην διαφύλαξη και διατήρηση της συλλογικής μνήμης, διότι είναι η απόδειξη ότι τα μνημονικά ίχνη είχαν υπάρξει στο παρελθόν<sup>161</sup>.

Ταυτόχρονα, η αποστολή του μουσείου είναι να προσελκύσει επισκέπτες όλων των ηλικιών ανεξαρτήτως εθνικοτήτων μέσα στη πολυμορφία της ελληνικής εβραϊκής

<sup>154</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/to-ktirio/>

<sup>155</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/to-ktirio/>

<sup>156</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/istoria-tou-mousiou/>

<sup>157</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/apostoli/>

<sup>158</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/apostoli/>

<sup>159</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/i-ekpedefsi-sto-evraiko-mousio-ellados/>

<sup>160</sup> Μερούσης, Στεφανή & Νικολαΐδου, 2010, 349

<sup>161</sup> Μερούσης, Στεφανή & Νικολαΐδου, 2010, 356

κληρονομιάς, στο πλαίσιο της ελληνικής ιστορίας, καλλιεργώντας την διαπολιτισμική κατανόηση ανάμεσα στα άτομα<sup>162</sup>. Εμβαθύνοντας έτσι τον κοινωνικό του ρόλο, το μουσείο φιλοδοξεί να προωθεί τον δημόσιο διάλογο, σε ένα ευρύ κοινό, σχετικά με την ανεκτικότητα και το σεβασμό ανάμεσα σε ανθρώπους όλων των θρησκειών, φυλών, πολιτισμών και εθνοτήτων, χρησιμοποιώντας διδάγματα από το Ολοκαύτωμα και να γίνει ένα ζωντανό βήμα με στόχο την προώθηση της πολιτισμικής πολυμορφίας<sup>163</sup>.

Τέλος, σύμφωνα με το μνημόνιο συνεργασίας που υπογράφηκε το 2014 ανάμεσα στο Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος και στο Υπουργείο Εκπαίδευσης και Θρησκείας, η νομική μορφή του μουσείου είναι ιδιωτικού δικαίου με την επωνυμία «Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος» με έδρα την Αθήνα και νομίμως εκπροσωπούμενη από τον Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου, κ. Σαμουήλ (Μάκης) Ματσά<sup>164</sup>. Το μνημόνιο ενημερώνει τους στόχους και την αποστολή του μουσείου. Αρχικά, το μουσείο έχει στόχο να προωθεί και να διαφυλάσσει την εβραϊκή θρησκεία, την ιστορία του ελληνικού εβραϊσμού καθώς και τις πολιτιστικές τους παραδόσεις. Επιπροσθέτως, στόχος του μουσείου είναι η διατήρηση της Μνήμης του Ολοκαυτώματος, η καταπολέμηση του αντισημιτισμού και του ρατσισμού, η εκπαίδευση εκπαιδευτών στη διδασκαλία για το Ολοκαύτωμα στα ελληνικά σχολεία, όπως επίσης και η οργάνωση δραστηριοτήτων που προάγουν μεγαλύτερη ευαισθησία των πολιτών σε αυτά τα ζητήματα<sup>165</sup>.

#### 4.2 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Συλλογή Μνήμης

Το μουσείο διαθέτει εκθεσιακούς χώρους για τη μόνιμη έκθεση, τις περιοδικές εκθέσεις, για τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τη βιβλιοθήκη καθώς και ειδικούς χώρους για συντήρηση των αντικειμένων και το φωτογραφικό αρχείο. Αρχικά, η μόνιμη έκθεση του μουσείου περιλαμβάνει θέματα που καλύπτουν όλα τα γεγονότα του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού διαθέτοντας λατρευτικά σκεύη, παραδοσιακές ενδυμασίες, γαμήλια συμβόλαια, σπάνια έγγραφα του 16<sup>ου</sup> αιώνα και οκτώ χιλιάδες τεκμήρια, τα οποία μαρτυρούν τη συνολική εβραϊκή κουλτούρα και παρουσία στον ελλαδικό χώρο καθώς και τη συλλογική μνήμη της κοινωνικής ομάδας των Εβραίων.

Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητό ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος μέσω των εκθεμάτων του ενισχύει και ισχυροποιεί τη συλλογική μνήμη των Εβραίων, μιας κοινωνικής ομάδας που η ιστορία της μετρά χιλιάδες χρόνια. Οι αναμνήσεις και η ιστορία του παρελθόντος φανερώνονται στον επισκέπτη μέσα από καθημερινά υλικά αντικείμενα και η συλλογική μνήμη παίρνει τη μορφή της τελεστικής υπόστασης. Τα ενδύματα, τα κοσμήματα και τα προσωπικά αντικείμενα που κοσμούν τις προθήκες του μουσείου γίνονται τα σύμβολα του παρελθόντος, μετατρέπονται σε αφήγημα και φανερώνουν στον επισκέπτη την ταυτότητα που δεν πρέπει να λησμονηθεί.

<sup>162</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/apostoli/>

<sup>163</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/apostoli/>

<sup>164</sup> [http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM\\_OF\\_COOPERATION\\_GENERAL\\_SECRETARIAT\\_OF\\_RELIGIOUS\\_AFFAIRS\\_AND\\_JEWISH\\_MUSEUM\\_OF\\_GREECE.pdf](http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM_OF_COOPERATION_GENERAL_SECRETARIAT_OF_RELIGIOUS_AFFAIRS_AND_JEWISH_MUSEUM_OF_GREECE.pdf)

<sup>165</sup> [http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM\\_OF\\_COOPERATION\\_GENERAL\\_SECRETARIAT\\_OF\\_RELIGIOUS\\_AFFAIRS\\_AND\\_JEWISH\\_MUSEUM\\_OF\\_GREECE.pdf](http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM_OF_COOPERATION_GENERAL_SECRETARIAT_OF_RELIGIOUS_AFFAIRS_AND_JEWISH_MUSEUM_OF_GREECE.pdf)

Αναλυτικότερα, η μόνιμη έκθεση ξεκινάει από το ισόγειο και αποτελείται από θεματικές ενότητες, λόγω της περίτεχνης εσωτερικής διαρρύθμισης του χώρου. Η πρώτη ενότητα πραγματεύεται τη θρησκεία, τη συναγωγική λατρεία και το τελετουργικό τυπικό (εικ.5-6). Ο επισκέπτης μέσα από τα ιερά πολύτιμα ασημένια σκεύη, τα χρυσοκέντητα υφάσματα, το εσωτερικό μιας Ρωμανιώτικης συναγωγής από την Πάτρα, τα ποικίλα κοσμήματα καθώς και τα σπάνια βιβλία, όπως το Βιβλίο της Πεντατεύχου, την Τορά, αντιλαμβάνεται τη σημασία της θρησκείας και του τελετουργικού τυπικού για τον Έλληνα Εβραίο από τις απαρχές της παρουσίας της εβραϊκής κοινότητας στην Ελλάδα έως σήμερα<sup>166</sup> (εικ.7). Η σημασία της προβολής της θρησκείας του εβραϊκού λαού στον επισκέπτη είναι ουσιαστική για το μουσείο, καθώς αντιπροσωπεύει τη δύσκολη πορεία των Εβραίων στο πέρασμα των χρόνων. Ο Ιουδαϊσμός συγγέεται με τη συλλογική μνήμη και την ιστορία του εβραϊκού λαού, προβάλλοντας στο κοινό τα χιλιάδες χρόνια ταλαιπωρίας και διώξεων, που υπέστη ο εβραϊκός λαός καθώς και την αναγκαιότητα για προσήλωση στην θρησκεία για ανακούφιση, λύτρωση και παρηγοριά.

Έπειτα, στο πρώτο επίπεδο του μουσείου, ο μικρός σχετικά χώρος περιλαμβάνει ποικίλα τεκμήρια σχετικά με το εβραϊκό ημερολόγιο και τις εβραϊκές γιορτές στον ελλαδικό χώρο. Προβάλλοντας το μουσείο τις κύριες εορτές του εβραϊκού λαού, όπως το Πάσχα, την Πεντηκοστή, το Ροσ Ασνά, το Χανουκά ενισχύεται και προωθείται η συλλογική μνήμη της κοινωνικής ομάδας των Εβραίων στο κοινό, καθώς γίνεται αντιληπτός ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζουν η θρησκεία και οι εορτές στη ζωή των Εβραίων. Στην ουσία, αυτή η θεματική συλλογή είναι συνέχεια της θεματικής της θρησκείας, στην προσπάθεια να αναλυθεί λεπτομερώς η ουσιαστική σημασία της μνήμης της θρησκείας, η οποία απογειώνεται με την τέλεση εορτών.

Η συλλογική μνήμη για να παραμείνει αναλλοίωτη στον χρόνο και τον χώρο και να μην λησμονηθεί από την κοινωνική ομάδα αναζητά την τέλεση εορτών και εκδηλώσεων. Με αυτόν τον τρόπο διαφαίνεται και διασφαλίζεται η δυναμική της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής κοινωνικής ομάδας, η οποία εξελίσσεται σε συστατικό του παρόντος. Γενικότερα, η θρησκεία αποτελεί την κληρονομιά της μνήμης του παρελθόντος μιας κοινωνικής ομάδας, είναι εναρμονισμένη με τις αξίες και τα ιδανικά των ανθρώπων και συνδυάζεται άμεσα με την τελετουργική πρακτική με στόχο τη δυναμική διαιώνισή της και τη διαχρονικότητα. Σκοπός της θρησκείας είναι η άμεση συσχέτιση με όλη την υπόσταση μιας κοινωνικής ομάδας, καθώς η πίστη κινητοποιεί τις αναμνήσεις, διασφαλίζοντας την διαδοχικότητα των πληροφοριών ανάμεσα στις γενιές. Σύμφωνα με τον Halbwachs «Η κάθε θρησκεία μέσα από συμβολικά σχήματα αναπαράγει την ιστορία των μετακινήσεων και των συγχωνεύσεων μεγάλων και μικρότερων φυλών, μεγάλων γεγονότων που βρίσκονται στην απαρχή των κοινωνιών που τα πραγματοποιούν<sup>167</sup>». Με την τέλεση εορτών και τελετουργικών αναβιώνει η θρησκεία και οι αξίες της κοινωνικής ομάδας και επαναπροσδιορίζεται η ανάμνηση συνδέοντας το παρελθόν με το μέλλον.

<sup>166</sup> Το εσωτερικό της συναγωγής από την Πάτρα προστέθηκε στη συλλογή του μουσείου, όταν αυτή κατεδαφίστηκε το 1984 (Σταυρουλάκης, 1994, 98).

<sup>167</sup> Hervieu - Leger & Willaime, 2005, 297-298

Το αμέσως επόμενο επίπεδο καλύπτει ολόκληρη την ιστορική περίοδο των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο από τον 3<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. έως τα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Αρχικά, παρουσιάζεται το αρχαιολογικό υλικό από την ύστερη αρχαιότητα, σπάνια παλιά έγγραφα, παραδοσιακές φορεσιές ανάλογα με τον κύκλο της ζωής του ανθρώπου, ιστορικά αρχεία και έγγραφα καθώς και σπάνιες εκδόσεις (εικ.8-10). Η σπουδαιότητα μερικών αντικειμένων οφείλεται στη συνεργασία του μουσείου με την Σαρίνα Μισραχή, εγγονή του Αρχιραβίνου της Λάρισας, η οποία δώρισε στο μουσείο σπάνια κεντήματα του 19<sup>ου</sup> αιώνα, κομμάτια από παραδοσιακές φορεσιές καθώς και οικιακά υφαντά από τη Λάρισα<sup>168</sup>. Στη συνέχεια, εκτίθενται επιγραφές - πλάκες από τα τέλη των ελληνιστικών χρόνων, σπάνια μεσαιωνικά χειρόγραφα και σε πάνελ τοποθετημένα στον τοίχο παρουσιάζεται ολόκληρη η ιστορία των Ρωμανιωτών Εβραίων, οι οποίοι κατοικούσαν στην Αθήνα και μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, υιοθετώντας πολλές τοπικές ελληνικές συνήθειες. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, λοιπόν, παρουσιάζει την επιτομή της εβραϊκής παρουσίας στον ελλαδικό χώρο, με σκοπό την ενθύμηση του εβραϊκού πολιτισμού μέσω των ποικίλων εκθεμάτων.

Τα εκθέματα αυτά δεν είναι μόνο τα σημάδια της ιστορία του παρελθόντος, αντίθετα μετατρέπονται σε ίχνη ζωής των ανθρώπων του σήμερα και μάρτυρες των συλλογικών αποφάσεων<sup>169</sup>. Το μουσείο με την προβολή αρχαιολογικών ευρημάτων και νεότερων τεκμηρίων στοχεύει στην ενίσχυση των δεσμών μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων, οι οποίοι, όπως φανερώνουν τα εκθέματα της συλλογής, ζούσαν αρμονικά από τα αρχαία χρόνια. Η προβολή και προώθηση της μνήμης των Εβραίων στη συγκεκριμένη θεματική συλλογή είναι ζωτικής σημασίας για το μουσείο και παρουσιάζεται μέσω των υλικών αντικειμένων με σκοπό την ανάδειξη της πολιτισμικής ταυτότητας του εβραϊκού λαού, την συνεχή εναρμόνισή του με μια διαφορετική θρησκεία καθώς και την προβολή επιρροών που ασκήθηκαν στον εβραϊκό λαό, λόγω της συνεχόμενης συγκατοίκησής τους με τους Χριστιανούς.

Συγχρόνως, στο ίδιο επίπεδο και σε πλήρη συσχέτιση με τα προηγούμενα εκθέματα, συνεχίζεται η προβολή στρατιωτικών ενθυμημάτων Ελλήνων Εβραίων σε μεγάλους πολέμους, όπως τους Βαλκανικούς (1912-1913), τον ελληνοτουρκικό πόλεμο (1921-1922), τον ελληνοϊταλικό (1940), φανερώνοντας τη σχέση μεταξύ Χριστιανών και Εβραίων, οι οποίοι πολέμησαν μαζί και ενωμένοι σε όλους τους αγώνες που είχε να αντιμετωπίσει η Ελλάδα στο παρελθόν. Δεν είναι διόλου τυχαία η τοποθέτηση των δυο αυτών ενοτήτων στο ίδιο επίπεδο (εικ.11-12).

Η ιστορική αφήγηση από την αρχαιότητα έως τον 20<sup>ο</sup> αιώνα προβάλλεται με τέτοιο τρόπο, ώστε ο επισκέπτης να αντιληφθεί, ότι οι σχέσεις Χριστιανών και Εβραίων έχουν διατηρηθεί στους αιώνες όπως ακριβώς και η μνήμη. Η παράλληλη συγκατοίκηση Χριστιανών και Εβραίων από την αρχαιότητα έως τα νεότερα χρόνια δοκιμάστηκε σε αντίξοες συνθήκες, εντούτοις διατηρήθηκε στους αιώνες μέχρι και σήμερα. Γίνεται αντιληπτό, ότι το μουσείο λειτουργεί παράλληλα και ως φορέας ειρήνης, συμφιλίωσης, δικαιοσύνης και αρμονίας.

---

<sup>168</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 94

<sup>169</sup> Σολομών, 2011, 481



Τέλος, το δεύτερο επίπεδο ολοκληρώνεται με την παρουσίαση της ιστορίας του πρώιμου σιωνιστικού κινήματος στην Ελλάδα, το οποίο συνέβαλε στην ίδρυση του κράτους του Ισραήλ τον Μάιο του 1948<sup>170</sup>. Το πλούσιο φωτογραφικό υλικό καθώς και το πάνελ ενημερώνουν τον επισκέπτη χρονολογικά για τα σημαντικά γεγονότα του κινήματος (εικ.13). Στο τέλος του επιπέδου, το μουσείο, στην προσπάθειά του να εισάγει τον επισκέπτη σε αυτό που θα ακολουθήσει στο αμέσως επόμενο επίπεδο, τοποθετεί οπτικοακουστικό υλικό σε μια αίθουσα προβολής βιντεοταινιών, αποτελούμενο από προφορικές μαρτυρίες θυμάτων του Ολοκαυτώματος σε στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ευρώπη, χωρίς ωστόσο να φανερώνει αποτρόπαιες εικόνες εγκλημάτων, θυμάτων ή φωτογραφίες από στρατόπεδα συγκέντρωσεως (εικ.14). Σκοπός του μουσείου είναι να μην φορτίσει με αποτροπιαστικά συναισθήματα τον επισκέπτη, λόγω της φρικαλεότητας του Ολοκαυτώματος, γεγονός που φανερώνει, ότι το μουσείο ακολουθεί τη θεμελιώδη αρχή της Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης, η οποία αναφέρει ότι κάθε μουσείο μνήμης οφείλει να προκαλεί στον επισκέπτη συναισθήματα ταύτισης με το θύμα διατηρώντας με αυτόν τον τρόπο τη συλλογική μνήμη, χωρίς όμως να του προκαλεί συναισθήματα μίσους<sup>171</sup>.

Η ανάγκη για διάσωση της ιστορικής και αυτοβιογραφικής μνήμης του εβραϊκού λαού και η απειλή της λήθης φανερώνεται λεπτομερώς στο τέταρτο επίπεδο του μουσείου στην αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah», η θέση του οποίου είναι σκόπιμη<sup>172</sup> (εικ.15). Το μουσείο πριν αποκαλύψει στον επισκέπτη τη μαύρη σελίδα του Ολοκαυτώματος, τον έχει φέρει σε επαφή με την εβραϊκή κουλτούρα, πολιτισμό και θρησκεία στα προηγούμενα επίπεδα, με στόχο να διαμορφώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα, να γνωρίσει τον καθημερινό Εβραίο στην πορεία χιλιάδων αιώνων, ο οποίος οδηγήθηκε στη γενοκτονία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σύμφωνα με δημογραφικά στοιχεία, στις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Αθήνα διέμεναν περίπου 3.500 Εβραίοι<sup>173</sup>. Στην πλειοψηφία τους κατάφεραν να δραπετεύσουν γρήγορα περίπου το 1943, προς τα βουνά και σε νησιά του Αιγαίου και να κρυφτούν έως το τέλος του πολέμου σε φιλικά σπίτια<sup>174</sup>.

Οι τέσσερις προθήκες που ακολουθούν είναι αφιερωμένες στην τραυματική μνήμη του Ολοκαυτώματος- Shoah. Σε αυτό το σημείο, το μουσείο με τη χρήση καθημερινών τεκμηρίων, αντικειμένων από κατεστραμμένα σπίτια και συναγωγές, ρούχων κρατουμένων και ταυτοτήτων θυμάτων, φανερώνει στον επισκέπτη τις περιπέτειες που έζησαν εκείνη τη χρονική περίοδο άνθρωποι που δεν βρίσκονται πια στη ζωή, ενώ παράλληλα παρουσιάζει τη χαμένη και ξεριζωμένη ζωή του παρελθόντος, την απώλεια και κατ' επέκταση τη συλλογική τραυματική μνήμη του εβραϊκού λαού<sup>175</sup> (εικ. 16-18).

<sup>170</sup> Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο (εικ.13)

<sup>171</sup> Μπαττίνου Ζ., 2019

<sup>172</sup> Στην εβραϊκή βιβλιογραφία ο όρος για το Ολοκαύτωμα μεταφράστηκε ως «Shoah» και σημαίνει ολοσχερής καταστροφή.

<sup>173</sup> Βερέμης & Κωνσταντοπούλου, 2000, 39

<sup>174</sup> Ετμεκτσόγλου, 2007, 185

<sup>175</sup> Πολλά αντικείμενα που σχετίζονται με το Ολοκαύτωμα, όπως οικιακά αντικείμενα, σκεύη και υλικό από το Ολοκαύτωμα προέρχονται από δωρεά του Προέδρου της Εβραϊκής Κοινότητας της Ρόδου, Μωρίς Σοριάνο (Σταυρουλάκης, 1994, 95).

Η ανάμνηση και η μνήμη του Ολοκαυτώματος βρίσκεται στο επίκεντρο διαμορφώνοντάς την σε συλλογική μνήμη και λειτουργεί ως έμβλημα συλλογικού τραύματος μιας ομαδικής ταυτότητας<sup>176</sup>. Η ιστορία του μαζικού τραύματος διατηρείται με αυτόν το τρόπο, για τις μελλοντικές γενιές δημιουργώντας πολλαπλές αφηγήσεις για τη μνήμη της εβραϊκής γενοκτονίας<sup>177</sup>. Σημαντικά γεγονότα καλύπτουν τη διάρκεια της Κατοχής στην Ελλάδα, τους διωγμούς των Εβραίων από τη Θεσσαλονίκη το 1942 από τους Γερμανούς, μέχρι και την απελευθέρωση ελαχίστων Εβραίων από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης της Ευρώπης το 1945.

Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται σε άρθρα από εφημερίδες της εποχής, τα οποία αποκαλύπτουν την αγριότητα των Γερμανών εις βάρος των Ελλήνων, καθώς και η παρουσίαση της ιστορίας του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού<sup>178</sup> (εικ.19). Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται για μια σημαντική προσωπικότητα της εποχής, ο οποίος βοήθησε στην αποφυγή σύλληψης πολλών Αθηναίων Εβραίων από τους Ναζί, εν αντιθέσει με τα γεγονότα που συνέβησαν στη Θεσσαλονίκη και την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του ραβίνου Κόρετς, ο οποίος κατέδωσε τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης στους Γερμανούς, καταλήγοντας στο στρατόπεδο Μπέργκεν Μπέλσεν, ομοίως με τους Εβραίους<sup>179</sup>.

Εδώ η πολιτισμική ταυτότητα του εβραϊκού λαού χρησιμοποιείται ως μέσο για την προώθηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και παράλληλα για την αποφυγή του στιγματισμού. Το εβραϊκό ζήτημα λοιπόν, δεν περιορίζεται στη μνήμη και το πένθος για τα εκατομμύρια θύματα ενός λαού που εξοντώθηκαν, αλλά μετατρέπεται σε πολιτισμικό πένθος όλων των λαών του κόσμου. Γεγονός που αποδεικνύει, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στην προσπάθειά του να διατηρήσει τη συλλογική μνήμη των Ελλήνων Εβραίων προωθεί τα ανθρώπινα δικαιώματα στο ευρύ κοινό και ταυτόχρονα συνδέει τη συλλογική μνήμη των Εβραίων, καθώς και το συλλογικό τραύμα, με την ιστορική μνήμη μετατρέποντάς την σε μια ενιαία μνήμη σύμφωνα με τις αρχές της Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης. Μολαταύτα, το μουσείο σε αυτόν τον ευαίσθητο χώρο προσπαθεί να μεταφέρει τα γεγονότα, όπως ακριβώς τα έζησαν και τα αντιλήφθηκαν οι άνθρωποι που τα βίωσαν, μεταφέροντας στον επισκέπτη την τραυματική μνήμη των συναισθημάτων της απώλειας και της σύγχυσης, τονώνοντας ταυτόχρονα τη μνήμη<sup>180</sup>.

Το συναίσθημα συμφιλίωσης ενισχύεται και πολλαπλασιάζεται στον χώρο του ισογείου, όπου πραγματοποιούνται τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που διοργανώνει το μουσείο, με την παρουσίαση αφίσας, που απεικονίζει ένα εβραίοπουλο αγκαλιά με ένα παιδί χριστιανό (εικ 20). Η συγκεκριμένη επιλογή του μουσείου είναι σκόπιμη υπενθυμίζοντας στον επισκέπτη, ότι το μουσείο εκτός από φορέας εκπαίδευσης λειτουργεί και ως φορέας διαπολιτισμικού διαλόγου, δικαιοσύνης και ειρήνης. Σκοπός του μουσείου είναι μέσα από την εκπαιδευτική διαδικασία και την ανοιχτή συζήτηση να εξαλειφθούν ακραίες ιδεολογίες μισαλλοδοξίας, όπως τονίζεται στις αρχές της

---

<sup>176</sup> Jacobs, 2010, xvi

<sup>177</sup> Jacobs, 2010, xxi

<sup>178</sup> Mazower, 2004, 279

<sup>179</sup> Pierron, 2004, 282

<sup>180</sup> Lang, 2007, 69

Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης, και να ανυψωθεί το συναίσθημα του σεβασμού και της ειρήνης.

Το τελευταίο επίπεδο του μουσείου περιλαμβάνει έναν ειδικά διαμορφωμένο χώρο ανάπαυσης για τον επισκέπτη γεμάτο με παραδοσιακά ξύλινα ζωγραφισμένα αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν σε παλιό βορειοελλαδίτικο σπίτι. Τα υλικά αντικείμενα που εκτίθενται σε αυτό το επίπεδο είναι καθημερινά σκεύη, υφάσματα, κεντήματα, φυλαχτά, τεκμήρια που φανερώνουν στον επισκέπτη την καθημερινή ζωή ενός Εβραίου Αθηναίου (εικ.21-22). Το μουσείο ολοκληρώνεται με την αίθουσα της βιβλιοθήκης και του αναγνωστηρίου. Η βιβλιοθήκη διαθέτει πάνω από 3500 βιβλία, σπάνια έγγραφα, κασέτες, βιντεοταινίες καθώς και ψηφιακά CDs, μέσα στα οποία καταγράφεται η μουσική παράδοση των Ελλήνων Εβραίων.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στοχεύει στην ανάδειξη και μετάδοση της ιστορικής και της αυτοβιογραφικής μνήμης της ελληνικής εβραϊκής ταυτότητας. Παράλληλα μέσα από τα εκθέματά του προωθεί τον δημόσιο διάλογο καθώς και τον σεβασμό ανάμεσα σε κοινωνικές ομάδες διαφορετικής θρησκευτικής πίστης, φυλής, εθνότητας και πολιτισμού. Τέλος, χρησιμοποιεί στρατηγικά τα διδάγματα του Ολοκαυτώματος, που έχουν ως στόχο οι τραυματικές αναμνήσεις και οι άσχημες βιοματικές αφηγήσεις να μετατραπούν σε γέφυρα θεραπείας, γνώσης και ειρήνης.

#### **4.3 Ψηφιακές Εκθέσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος**

Η χρήση ψηφιακού υλικού στο τρίτο επίπεδο του μουσείου γίνεται σκόπιμα και επιτυγχάνει την αποφόρτιση του επισκέπτη από τα αρνητικά συναισθήματα της γενοκτονίας (εικ. 23-26). Το μουσείο λειτουργεί ως ένας εκπαιδευτικός παράγοντας στη σύσταση της ιστορικής και αυτοβιογραφικής αφήγησης μέσω των τεκμηρίων και ουσιαστικό ρόλο σε αυτό διαδραματίζουν οι νέες τεχνολογίες και τα ψηφιακά μέσα. Με αυτή την επικοινωνιακή στρατηγική, το μουσείο στοχεύει η επίσκεψη στο μουσείο να γίνει πιο επικοινωνιακή και ψυχαγωγική. Μολαταύτα, κύριος στόχος του μουσείου, όπως είδαμε, δεν είναι η απόλυτη αφήγηση μόνο για το Ολοκαύτωμα, αλλά η ανάδειξη του εβραϊκού πολιτισμού και της πολιτιστικής παράδοσης, που επλήγησαν σφοδρά λόγω της γενοκτονίας.

Η χρήση οπτικοακουστικού υλικού και ψηφιακών μέσων του μουσείου αποτελεί ισχυρό παράγοντα στη διάδοση της συλλογικής μνήμης και της ταυτότητας της εβραϊκής κληρονομιάς. Τα επικοινωνιακά μέσα του μουσείου βασίζονται στη χρήση μοντέρνων και σύγχρονων ψηφιακών τεχνολογιών και βοηθούν τον επισκέπτη σε ευκολότερη και γρηγορότερη πρόσβαση στα ιστορικά αρχεία του μουσείου, χωρίς ωστόσο να το «προδίδει», με σκοπό ο χρήστης να επισκεφθεί το μουσείο στο μέλλον.

Πιο συγκεκριμένα, σημαντική δράση του μουσείου αποτελεί η δυνατότητα πρόσβασης σε τρεις διαφορετικές ψηφιακές εκθέσεις, διαθέσιμες στην ιστοσελίδα του μουσείου, που αφορούν γεγονότα σταθμούς για την ελληνική εβραϊκή παρουσία, όπως η συμμετοχή των Ελλήνων Εβραίων στην Εθνική Αντίσταση καθώς και η καθημερινή ζωή των Εβραίων πολιτών στην Ελλάδα. Μέσω αυτών το μουσείο εισάγει τον χρήστη

και μελλοντικό επισκέπτη στη συλλογική μνήμη και στη διατήρηση της ταυτότητας του εβραϊκού λαού της Ελλάδας.

- «Εβραϊκές γειτονιές της Ελλάδας»

Η συγκεκριμένη ψηφιακή έκθεση έχει σκοπό να παρουσιάσει στον επισκέπτη γεγονότα από τη ζωή των Εβραίων που ζούσαν στις γειτονιές της Ελλάδας, κυρίως πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο<sup>181</sup>. Ο Εβραίος πολίτης είναι το κέντρο της έκθεσης και μιλάει από μόνος του για τις συνθήκες ζωής στις γειτονιές της Ελλάδας, τόσο πριν από τον πόλεμο όσο και μετά από αυτόν. Περιγράφεται παραστατικά η συλλογική μνήμη των Αθηναίων Εβραίων, τα σπίτια τους, η ζωή τους, οι γιορτές, τα παιχνίδια, οι χαρακτήρες, οι σχέσεις τους με τους γείτονες Χριστιανούς, οι αναμνήσεις τους καθώς και οι αλλαγές που έφερε ο πόλεμος στην καθημερινότητά τους. Ο επισκέπτης προσλαμβάνει μια ζωντανή, αλλά παράλληλα αποσπασματική, εικόνα του τρόπου ζωής του εβραϊκού λαού, ενός κόσμου που ο πόλεμος κατέστρεψε για πάντα. Περιγράφονται επίσης και οι δώδεκα κοινότητες της Ελλάδας, από τις οποίες προέκυψαν οι μαρτυρίες και το φωτογραφικό υλικό<sup>182</sup>. Η έκθεση αυτή επιδιώκει να φανερώσει στον επισκέπτη επιπλέον πληροφορίες από τη θεματική συλλογή του μουσείου με θέμα την καθημερινότητα των Εβραίων, προβάλλοντας τη συλλογική μνήμη της εβραϊκής κοινωνίας σε ένα ευρύτερο κοινό.

- «Εικόνες Ελλήνων Εβραίων»

Πρόκειται για μια καινοτόμο ψηφιακή έκθεση με πλούσιο και σπάνιο φωτογραφικό υλικό που διαθέτει το μουσείο και σχετίζεται με τη μνήμη και την ταυτότητα του εβραϊκού πολιτισμού στην Ελλάδα από τον 19ο αιώνα μέχρι σήμερα. Οι φωτογραφίες περιλαμβάνουν ιστορικές πληροφορίες και αποκαλύπτουν στον επισκέπτη σπάνιες πτυχές από την καθημερινή ζωή των Ελλήνων Εβραίων<sup>183</sup>. Η συλλογική μνήμη και οι αναμνήσεις οργανώνονται και ακολουθούν μια αφηγηματική ροή, καθώς αποτυπώνονται πάνω στις πρωτότυπες και σπάνιες φωτογραφίες Εβραίων προσώπων και συστήνονται στο κοινό με σκοπό την αιωνιότητα και τη διαχρονικότητα. Στόχος της συλλογικής μνήμης είναι να μην λησμονηθεί και εξασθενήσει, τόσο από την κοινωνική ομάδα που την κατέχει, όσο και από το ευρύτερο κοινό. Η έκθεση προβάλλοντας και αναδεικνύοντας στον επισκέπτη την αυτοβιογραφική μνήμη της κοινωνικής ομάδας των Εβραίων μέσα από τις φωτογραφίες ως τεκμήρια ύπαρξης του παρελθόντος παρεμποδίζει τη λήθη σε συλλογικό επίπεδο εντός αλλά και εκτός της εβραϊκής κοινότητας.

- «Συναγωνιστής: Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση»

Το μουσείο με τη συγκεκριμένη ψηφιακή έκθεση επιδιώκει να αποκαλύψει στο κοινό κρυμμένες πτυχές της Εθνικής Αντίστασης κατά τη διάρκεια της οποίας

---

<sup>181</sup> Ζερβουδάκη, 2012, 20

<sup>182</sup> Τρέβεζα-Σούση, 2012, 44 και <https://www.jewishmuseum.gr/evraikes-gitonies-tis-elladas-2/>

<sup>183</sup> Τρέβεζα-Σούση, 2012, 44 και <https://www.jewishmuseum.gr/ikones-ellinon-evreon/>

συμμετείχαν με θάρρος πολλοί Εβραίοι, πολεμώντας δίπλα στους Χριστιανούς κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Για αρκετά χρόνια η συμμετοχή των Εβραίων στην Εθνική Αντίσταση δεν είχε γίνει φανερή, αφού δεν καταγράφηκε ποτέ. Για αυτό το λόγο το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ανέσυρε από τη σιωπή αυτό το κομμάτι της ιστορίας και της συλλογικής μνήμης, προβάλλοντας στο κοινό πρωτότυπες φωτογραφίες ανδρών και γυναικών Εβραίων, οι οποίοι ένωσαν τις δυνάμεις τους με τους Χριστιανούς και πολέμησαν εναντίον των κατακτητών κατά τη διάρκεια του πολέμου (1941-1944)<sup>184</sup>. Μέσω της έκθεσης το μουσείο στοχεύει να φανερωθούν οι αρμονικές σχέσεις μεταξύ Ελλήνων Χριστιανών και Ελλήνων Εβραίων, οι οποίες άντεξαν σε αντιξοότητες, όπως είναι ο πόλεμος και ο θάνατος. Η συλλογική μνήμη πλέον μετατρέπεται σε μαζική, οι αναμνήσεις πολλαπλασιάζονται, ξεπερνώντας εθνότητες, θρησκείες και πολιτισμούς, δημιουργώντας ένα κοινό μήνυμα, αυτό της ειρήνης.

Συμπερασματικά, γίνεται σαφές ότι η προσπάθεια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος μέσω των παραπάνω ψηφιακών εκθέσεων είναι η επιπρόσθετη ενημέρωση του ευρύτερου κοινού ανεξάρτητα από τη μόνιμη συλλογή που διαθέτει. Η συλλογική μνήμη και οι αναμνήσεις, που κατέχει ο ελληνικός εβραϊκός λαός, διαφαίνονται μέσα από τις εκθέσεις και τις φωτογραφίες και μεταμορφώνονται σε μνημονικό ίχνος για τους Έλληνες Εβραίους με σκοπό τη διαχρονικότητα και την επιβεβαίωση. Επιπλέον, το μουσείο επιλέγοντας να προβάλλει τέτοιου είδους ψηφιακές εκθέσεις στον επισκέπτη, από τη μια στοχεύει στη διατήρηση της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μέσα από την προβολή της καθημερινής τους ζωής στο παρελθόν, όπως αυτό διαφαίνεται από τις δυο πρώτες ψηφιακές εκθέσεις και από την άλλη έχει στόχο να καλλιεργήσει στο κοινό τον διαπολιτισμικό διάλογο και το συναίσθημα της συμφιλίωσης, σύμφωνα με την τρίτη ψηφιακή έκθεση. Εδώ, λοιπόν, φαίνεται καθαρά, ότι το μουσείο ακολουθεί τις αρχές της Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης, όπως ακριβώς και στη δημιουργία της μόνιμης συλλογής του.

Το μουσείο αναλαμβάνοντας συγκεκριμένες δράσεις, όπως είναι ο σχεδιασμός και η προβολή των ψηφιακών εκθέσεων, τονίζει την ανάγκη για ανοιχτή συζήτηση και διάλογο προκαλώντας στον επισκέπτη, μέσα από την καταγραφή των ιστορικών γεγονότων παράλληλα με την εξιστόρηση της συλλογικής μνήμης των Εβραίων, συναισθήματα ειρήνης, ισότητας και συμφιλίωσης απέναντι στην κοινωνική ομάδα των Ελλήνων Εβραίων.

#### **4.4 Επικοινωνιακά Μέσα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος ως μέσον προώθησης της Μνήμης**

Η ραγδαία μεταβαλλόμενη πραγματικότητα, ο αυτοματισμός, η άμεση διάχυση της πληροφορόρησης βοήθησαν στη δημιουργία ενός σύγχρονου χαρακτήρα του μουσείου με πολυδιάστατους παράγοντες<sup>185</sup>. Η αναζήτηση λύσεων, ώστε η επίσκεψη στο μουσείο να γίνει πιο ευχάριστη από όλες τις ηλικίες, η μετάδοση μηνυμάτων,

---

<sup>184</sup> Χανδρινός, 2014, 43

<sup>185</sup> Κόκκινος & Αλεξάκη, 2002, 11

πληροφοριών και εμπειριών να πραγματοποιούνται πιο ευχάριστα αλλά και η επικοινωνία μουσείου-επισκέπτη να γίνει αποτελεσματικότερη και άμεση οδήγησε στη δημιουργία ποικίλων δραστηριοτήτων. Σύμφωνα με την Pearce, ο όψιμος μοντερνισμός ή μεταμοντερνισμός είναι η περίοδος αλλαγής από το 1950 έως σήμερα και θεωρείται ένας σύνθετος τρόπος σκέψης και δράσης, ο οποίος οδηγεί στη διαμόρφωση του λόγου της επιστημονικής γνώσης<sup>186</sup>.

Η έννοια του μοντέρνου κόσμου εκλαμβάνεται ως ο κόσμος των πραγμάτων και των υλικών αγαθών, κάτι που επηρέασε και τα μουσεία, όσον αφορά την κριτική αξιολόγηση του μουσειακού φαινομένου και παράλληλα την συνδύασε με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και τη λογοτεχνική θεωρία<sup>187</sup>. Το μουσείο πλέον καλείται να ξεπεράσει τις παραδοσιακές αντιλήψεις, να προκαλέσει έναν ανοιχτό και ουσιαστικό διάλογο με τον επισκέπτη και τις διαφορετικές κοινωνικές ομάδες, που αγνοήθηκαν στο παρελθόν και να διεκδικήσει έναν νέο πολυδιάστατο ρόλο<sup>188</sup>. Επιπλέον, υποχρέωση του μουσείου είναι να διαπραγματευτεί πλέον με τα νέα μοντέρνα δεδομένα, την προβολή της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας, με τη χρήση νέων τεχνολογιών, ψηφιακών μέσων, οπτικοακουστικών υλικών<sup>189</sup>. Τα επικοινωνιακά μέσα ενός μουσείου και με την συμπόρευση της εκπαιδευτικής λειτουργίας του μουσείου επιδιώκουν να βρουν λύσεις στις παραπάνω προκλήσεις<sup>190</sup>. Η επιστήμη και η τεχνολογία αποτελούν κομμάτι αυτών των λύσεων για το μουσείο, και αναγνωρίζονται πλέον ως πεδία έκφρασης ποικίλων προθέσεων, που έχουν στο επίκεντρο τον επισκέπτη, με σκοπό να χτίσουν από κοινού τη γνώση<sup>191</sup>.

Με τη βοήθεια, επιπλέον, καινοτόμων δράσεων με σκοπό τη μάθηση και την πληροφόρηση και με τον σχεδιασμό πρωτοτύπων εκθέσεων προσεγγίζεται ευκολότερα το κοινό, ενώ το μουσείο εξασφαλίζει παράλληλα τη βιωσιμότητά του<sup>192</sup>. Βασικός στόχος των επικοινωνιακών μέσων ενός σύγχρονου μουσείου είναι η ευαισθητοποίηση του επισκέπτη και η συμμετοχή του στις δράσεις του πολιτιστικού αυτού οργανισμού. Συγκεκριμένα, τα σύγχρονα μουσεία χρησιμοποιούν το μοντέλο επικοινωνίας που προτείνει η Hooper-Greenhill, κατά το οποίο η επικοινωνία του μουσείου μεταμορφώνεται σε κοινωνική λειτουργία και με αυτόν τον τρόπο οι επισκέπτες λειτουργούν με ενεργητικό τρόπο στις δράσεις του μουσείου<sup>193</sup>. Η ευαισθητοποίηση ενεργοποιείται με διάφορους τρόπους, όπως η διαφήμιση, οι δημόσιες σχέσεις, το ψηφιακό μάρκετινγκ, η χρήση μέσων κοινωνικής δικτύωσης, επικοινωνιακά εργαλεία, τα οποία έχουν σκοπό να ενημερώσουν και να πληροφορήσουν το ευρύτερο κοινό<sup>194</sup>.

Όσον αφορά την εξέλιξη των ελληνικών μουσείων, σύμφωνα με άρθρο της Καλεσοπούλου το 1999, «τα ελληνικά μουσεία έχουν αρχίσει να αναπτύσσουν όλο και πιο συχνά διάφορα προγράμματα προσέγγισης προκειμένου να προσφέρουν υπηρεσίες.

---

<sup>186</sup> Pearce, 1999, 47

<sup>187</sup> Pearce, 1999, 48

<sup>188</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 53-54

<sup>189</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 55-56

<sup>190</sup> Hooper-Greenhill, 1999, 47-49

<sup>191</sup> Μουσουρή, 1999, 57

<sup>192</sup> Μπαντιμαρούδης, 2011, 16

<sup>193</sup> Ζερβουδάκη, 2012, 8

<sup>194</sup> Capriotti, 2013, 103

Έτσι μέσα απ' αυτά τα προγράμματα το μουσείο απελευθερώνεται από την εικόνα ενός εσωστρεφούς ιδρύματος και δίνεται μια διαφορετική διάσταση στον τρόπο που μπορεί να συμμετέχει στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων<sup>195</sup>».

Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, για να επιτύχει τους παραπάνω στόχους, να αναδείξει και προωθήσει την πολιτισμική μνήμη της Ελληνικής Εβραϊκής Κοινότητας ακολουθεί συγκεκριμένα επικοινωνιακά μέσα, που έχουν ως στόχο να προσεγγίσουν ένα ευρύτερο κοινό ανεξαρτήτως θρησκείας, εθνοτήτων και πολιτισμών. Σκοπός του μουσείου είναι να ερευνήσει, να μελετήσει και να καταγράψει την υλική και άυλη κληρονομιά του εβραϊκού λαού της Ελλάδας με ψυχαγωγικό και εκπαιδευτικό χαρακτήρα<sup>196</sup>. Πιο συγκεκριμένα, το μουσείο θέτει σε εφαρμογή το γνωστό μοντέλο προσέγγισης του κοινού με τη βοήθεια αντικειμένων - συλλογών, δραστηριοτήτων και πληροφοριών<sup>197</sup>.

Κύριος παράγοντας για τη λειτουργία των επικοινωνιακών μέσων που διαθέτει το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος αποτελεί η έντονη ερευνητική δραστηριότητά του, προωθώντας μελέτες που αφορούν τον πολιτισμό, την ιστορική μνήμη και την κληρονομιά της Ελληνικής Εβραϊκής Κοινότητας. Από το 1978 το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος ξεκίνησε συστηματική έρευνα πεδίου στην εβραϊκή κοινότητα της Αθήνας, με σκοπό τη συλλογή ιστορικών πληροφοριών που θα συμπλήρωνε τη μουσειακή συλλογή και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία φωτογραφικού αρχείου του μουσείου και τον εμπλουτισμό του με φωτογραφίες μνημείων, που την εποχή εκείνη σώζονταν ακόμη, αν και εγκαταλελειμμένα<sup>198</sup>.

Στα πλαίσια αυτών των ερευνητικών δραστηριοτήτων του μουσείου εντάσσεται η συλλογή και η έκδοση αρχαιολογικού και επιγραφικού υλικού μεταφρασμένη σε δυο γλώσσες, γεγονός που φανερώνει την εξωστρέφεια του μουσείου και την προσπάθεια προσέλκυσης ενός ευρύτερου κοινού. Πράγματι, η ανάδειξη της συλλογικής μνήμης του εβραϊκού λαού είναι ο κύριος επικοινωνιακός στόχος του μουσείου και η προώθησή του στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο επιτυγχάνεται με την παραπάνω δράση. Ταυτόχρονα, το μουσείο στοχεύει στην αναγνώριση και τη γνωριμία με ένα κοινό, το οποίο τοποθετείται έξω από τα σύνορα της Ελλάδας.

Επιπροσθέτως, σε μια προσπάθεια ενίσχυσης της εξωστρέφειας του μουσείου προς το ευρύτερο κοινό και τις κοινωνικές ομάδες, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος συμμετέχει σε ερευνητικό πρόγραμμα μαζί με 17 χώρες της Ευρώπης, το οποίο παρέχει μέσω μιας ψηφιακής πύλης πρόσβαση σε ψηφιοποιημένα υλικά αντικείμενα εβραϊκών συλλογών, φωτογραφίες, αρχεία και έγγραφα από τα τέλη του 19<sup>ου</sup> αιώνα έως και σήμερα, ανά τον κόσμο<sup>199</sup>.

Ταυτόχρονα, το μουσείο έχει εντάξει στο πλαίσιο της επικοινωνίας του με το ευρύτερο και νεότερο κοινό, τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (Facebook, Twitter, Instagram). Σκοπός του μουσείου είναι να ενημερώνει πιο άμεσα τον χρήστη για μελλοντικές δράσεις του μουσείου, περιοδικές εκθέσεις καθώς και προγραμματισμένες

<sup>195</sup> Καλεσοπούλου, 1999, 70

<sup>196</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/apostoli/>

<sup>197</sup> Οικονόμου, 1999, 52

<sup>198</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/erevnitiki-politiki/>

<sup>199</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/judaica-europeana-factsheet/>

εκδηλώσεις. Με αφετηρία την ολοένα και αυξανόουσα χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, το μουσείο στοχεύει στην επικοινωνία του μέσω αυτών για την προβολή και ανάδειξή του. Όπως διαπιστώνεται, το μουσείο μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης προσκαλεί και ενημερώνει το κοινό ανεξαρτήτως ηλικίας, θρησκείας και εθνότητας με δελτία τύπου και διαφημίσεις στην ελληνική και αγγλική γλώσσα για μελλοντικές δραστηριότητες προβάλλοντας φωτογραφίες και βίντεο.

Παρόμοιο επικοινωνιακό μέσο του μουσείου για την ενημέρωση του κοινού είναι η ιστοσελίδα του. Μέσα από αυτήν ο μελλοντικός επισκέπτης ενημερώνεται για την αποστολή του μουσείου, που είναι η ανάδειξη και η προβολή της συλλογικής μνήμης των Ελλήνων Εβραίων μέσα από τις δράσεις του μουσείου, τις εκδόσεις που διαθέτει και τα αναρτημένα δελτία τύπου. Το μουσείο μέσω της ιστοσελίδας του αποκαλύπτει, ότι απευθύνεται σε παιδιά, νέους, γονείς, εκπαιδευτικούς, άτομα με διαφορετική θρησκεία και σε Εβραίους. Επιπλέον, η ιστοσελίδα, ανεπτυγμένη εκτός από την ελληνική γλώσσα και στην αγγλική, φανερώνει ότι το μουσείο απευθύνεται σε ανθρώπους διαφορετικής εθνότητας και φυλής με σκοπό να διαδοθούν μηνύματα, ειρήνης, συμφιλίωσης, αντιρατσιστικά και πλουραλισμού.

Συγχρόνως, ζωτικής σημασίας παράγοντας για τα επικοινωνιακά μέσα του μουσείου είναι το σύγχρονο πωλητήριο που διαθέτει στο πρώτο επίπεδο. Σκοπός του μουσείου είναι ο επισκέπτης μετά την ξενάγηση στις αίθουσες του μουσείου να φεύγει από αυτό γεμάτος αναμνήσεις αλλά και υλικά αντικείμενα που σχετίζονται με αυτές. Αναλυτικά, το πωλητήριο διαθέτει σπάνιες εκδόσεις βιβλίων που είναι σχετικές με την ιστορική ταυτότητα των Ελλήνων και ξένων Εβραίων, την καθημερινή τους ζωή σε μεγάλες και μικρές πόλεις, παλιές και σύγχρονες τέχνες της εβραϊκής κουλτούρας, ιστορικά και καθημερινά γεγονότα από τον πόλεμο (1940-1944) και την κατοχή, συνθήκες διαβίωσης από στρατόπεδα συγκέντρωσης στην Ευρώπη, όπως του Άουσβιτς, μαρτυρίες από επιζήσαντες ανθρώπους του πολέμου και του Ολοκαυτώματος, ιστορικά βιβλία για το Ολοκαύτωμα (εικ. 27).

Επιπροσθέτως, το πωλητήριο παρέχει στους επισκέπτες πολυτελή κοσμήματα, τα οποία αποκαλύπτουν ξεχασμένες και νέες εβραϊκές τεχνικές αργυροχρυσοχοΐας. Στο πλαίσιο αυτό γίνεται κατανοητό, ότι τα ενθύμια-αντικείμενα που πωλούνται στο πωλητήριο του μουσείου είναι άμεσα συνυφασμένα με την ιστορία, την ταυτότητα, τη συλλογική μνήμη καθώς και με την εβραϊκή λαογραφία και κληρονομιά της εβραϊκής κοινότητας της Ελλάδας και αποτελούν δείγμα της επικοινωνίας του μουσείου με τον επισκέπτη. Σκοπός του μουσείου είναι η άμεση σύνδεση του επισκέπτη με τις αναμνήσεις του από το μουσείο, μέσα από την αγορά υλικών αντικειμένων, τα οποία μεταμορφώνονται σε ίχνη της συλλογικής μνήμης.

Ταυτόχρονα, στον τομέα του μάρκετινγκ το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος τα τελευταία χρόνια φανερώνει επίσης μια αξιοσημείωτη εξωστρέφεια καθώς συνεργάζεται με σημαντικούς δημόσιους φορείς, όπως τα Υπουργεία Εξωτερικών, Πολιτισμού, Τύπου, Παιδείας, με σκοπό τη δημιουργία συνέδριων και ερευνητικών προγραμμάτων τόσο στην Ελλάδα, όσο σε άλλες χώρες. Στόχος του μουσείου μέσω των συνεργασιών αυτών είναι η ανάδειξη και η προβολή της συλλογικής μνήμης της ελληνικής εβραϊκής ταυτότητας σε ένα ευρύτερο κοινό επιστημονικό και μη.



Παράλληλα το μουσείο συνεργάζεται και με ιδιωτικά και δημόσια ελληνικά μουσεία, όπως το Παιδικό Μουσείο, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο και το Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης. Επίσης, το μουσείο συνεργάζεται με ξένα ιδρύματα, όπως το ίδρυμα Yad Vashem στην Ιερουσαλήμ, το Εβραϊκό Μουσείο Φρανκφούρτης, το Εβραϊκό Μουσείο της Πράγας, το U.S. Holocaust Memorial Museum στην Ουάσιγκτον, το Ινστιτούτο Goethe- παράρτημα Θεσσαλονίκης, το Imperial War Museum του Λονδίνου και το Εβραϊκό Πανεπιστήμιο της Ιερουσαλήμ. Μέσα από τις συνεργασίες, το μουσείο επιδιώκει να συμβάλλει στην κατάρτιση εξιδανικευμένων μελετών που σχετίζονται με τον εβραϊκό πολιτισμό και την εβραϊκή κληρονομιά των Ελλήνων Εβραίων.

Οι συνεργασίες με τους παραπάνω φορείς αποφέρουν αρκετά προνόμια στην επικοινωνία του μουσείου με το κοινό, προσφέροντας αρχικά διαφήμιση και προβολή του μουσείου σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και στη συνέχεια την προσέγγιση και την προσέλκυση του κοινού στο μουσείο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συνεχής συνεργασία του μουσείου με το ίδρυμα Yad Vashem στην Ιερουσαλήμ, στο οποίο διοργανώνονται από το 2006 έως σήμερα ποικίλα σεμινάρια στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα για τους εκπαιδευτικούς, σχετικά με το Ολοκαύτωμα καθώς και με τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος.

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του μουσείου, στα συγκεκριμένα σεμινάρια συμμετέχουν εκπαιδευτικοί από την Ελλάδα και από άλλες χώρες με σκοπό να μελετήσουν και να ερευνήσουν σε βάθος τα γεγονότα και τη μνήμη του Ολοκαυτώματος και παράλληλα να εκπαιδευτούν σχετικά με τους τρόπους διδασκαλίας του Ολοκαυτώματος στους μαθητές. Γίνεται λοιπόν άμεσα αντιληπτό, ότι το μουσείο μέσω των συνεργασιών του με άλλους φορείς στοχεύει στη διεξαγωγή δράσεων για την προβολή της ταυτότητας και της μνήμης του εβραϊκού πολιτισμού, έχοντας επίκεντρο την ενημέρωση και την προσέλκυση του κοινού αρχικά από το σχολείο, δηλαδή από τους νεότερους επισκέπτες.

Οι δημόσιες σχέσεις αποτελούν αρωγή για το μουσείο. Ιδιαίτερα δε οι χορηγίες συμβάλλουν σημαντικά στην οικονομική υποστήριξη του μουσείου για τη δημιουργία και διεξαγωγή δράσεων και άλλων πολιτιστικών δρώμενων. Χορηγοί του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος είναι: το Υπουργείο Πολιτισμού, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, η Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης καθώς και οι Αμερικανοί Φίλοι του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος<sup>200</sup>.

Τέλος, ανάμεσα στις ουσιαστικές επικοινωνιακές δράσεις του μουσείου περιλαμβάνεται η ενημέρωση του κοινού. Σημαντικός παράγοντας για την επίτευξη της παραπάνω επικοινωνιακής δράσης είναι οι εκδόσεις του μουσείου. Από την ίδρυση του μουσείου οι εκδόσεις διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στη λειτουργία του. Αρκετά νωρίς το μουσείο ξεκίνησε τις εκδόσεις ημερολογίου για το Ολοκαύτωμα με τίτλο «Αθήνα - Άουσβιτς», τόμου που σχετιζόταν τον γαστρονομικό πολιτισμό των Εβραίων, με τίτλο «Μαγειρική των Εβραίων της Ελλάδας», επίσης τόμου με τίτλο «Ιστορία των Εβραίων της Ελλάδας» καθώς και πλήθος ειδικών τόμων και συλλογών, που

---

<sup>200</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/diethnis-symmetoches-ke-organismi/>

σχετίζονταν με την εβραϊκή κληρονομιά στην Ελλάδα<sup>201</sup>. Οι εκδόσεις του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος περιλαμβάνουν μεταξύ άλλων τον επίσημο οδηγό του μουσείου καθώς και την ενημερωτική του έκδοση κατανέμοντάς τες σε τρεις θεματικούς άξονες, δηλαδή τη μόνιμη έκθεση του μουσείου, τις περιοδικές εκθέσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα. Επισημαίνεται ότι όλες οι εκδόσεις του μουσείου εκδίδονται στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα.

#### **4.5 Εκπαιδευτικά Προγράμματα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος**

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών και επικοινωνιακών μέσων, το μουσείο διοργανώνει ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα απευθυνόμενα σε μαθητές Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σε νέους έως 18 ετών καθώς και ένα εξειδικευμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα που απευθύνεται σε γονείς και παιδιά, τα οποία διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία των μαθητών και έχουν σκοπό να παρουσιάσουν στα παιδιά κάθε ηλικίας τη μνήμη και την ιστορία του εβραϊκού λαού καθώς και την πολιτισμική κληρονομιά, την ιστορία, τα ήθη και τα έθιμα των Εβραίων, βοηθώντας στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικής τους ευαισθησίας<sup>202</sup>. Επιπλέον, στόχος του μουσείου είναι η επικοινωνία και ο ανοιχτός διάλογος με το μαθητικό κοινό, ώστε η προώθηση της μνήμης και της συλλογικής ταυτότητας του εβραϊκού πολιτισμού, αλλά και της δύσκολης κληρονομιάς, όπως είναι το Ολοκαύτωμα, να πραγματοποιηθεί με ψυχαγωγικό και διαδραστικό χαρακτήρα (εικ.28).

Παράλληλα, με τη βοήθεια εποπτικού υλικού και μουσειοσκευών, που διαθέτει το μουσείο για την δημιουργία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, επιτυγχάνεται μια βιωματική προσέγγιση, η οποία αποστασιοποιείται από την τυπική και στεγνή ξενάγηση και παρουσίαση των ιστορικών γεγονότων. Το Τμήμα Εκπαίδευσης του μουσείου διαθέτει οκτώ ποικίλα εκπαιδευτικά προγράμματα για τους μαθητές, τα οποία αντιστοιχούν στις θεματολογικές ενότητες της μόνιμης συλλογής του μουσείου, όπως την καθημερινή ζωή των Εβραίων πολιτών, την εβραϊκή θρησκεία, τις εβραϊκές γιορτές και διοργανώνει ειδικά προγράμματα για κάθε περιοδική έκθεση<sup>203</sup>.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσέγγιση του Ολοκαυτώματος προς τους μαθητές μέσω ειδικών διαμορφωμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Ο σχεδιασμός κάθε εκπαιδευτικού προγράμματος που αφορά στο Ολοκαύτωμα εξαρτάται από την ηλικία των μαθητών και το επίπεδο γνώσεών τους. Το μουσείο παρέχει πληροφοριακό υλικό στους δασκάλους και καθηγητές, ώστε να βοηθήσουν στην προετοιμασία της επίσκεψης και της συμμετοχής των μαθητών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα.

Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι τα εκπαιδευτικά προγράμματα βασίζονται στη μόνιμη έκθεση του μουσείου και αποτελούν αφετηρία στη γνωριμία του νέου με τη διάδοση της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής ταυτότητας καθώς και με τον πολιτισμό, την κληρονομιά και την ιστορία των Ελλήνων Εβραίων. Μέσα από τη διαδραστική επικοινωνία του μουσείου με τον νέο επισκέπτη επιδιώκεται η διαπολιτισμική και

<sup>201</sup> Σταυρουλάκης, 1994, 98

<sup>202</sup> Ζερβουδάκη, 2012, 23

<sup>203</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/i-ekpedefsi-sto-evraiko-mousio-ellados/>

διαθρησκευτική γνωριμία καθώς και η επεξεργασία διαφόρων θεμάτων, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, ο ρατσισμός, ο αντισημιτισμός και το Ολοκαύτωμα<sup>204</sup> (εικ.29).

Παρακάτω αναλύονται τα κυριότερα εκπαιδευτικά προγράμματα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, με σκοπό να γίνει φανερός ο σημαντικός ρόλος της προώθησης της μνήμης, της ιστορίας, του πολιτισμού και της ταυτότητας τους ελληνικού εβραϊσμού, τόσο σε παιδιά Δημοτικού, όσο σε νέους έως 18 ετών και γονείς.

Κυριότερα Εκπαιδευτικά προγράμματα Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος<sup>205</sup>:

- «Συναγωγή»: Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθύνεται σε μαθητές Α΄ και Β΄ Γυμνασίου και έχει στόχο να ενημερωθούν οι μαθητές για την εβραϊκή θρησκεία, τις αξίες του, τη λειτουργία και τους σκοπούς της Συναγωγής καθώς και τα ιερά σύμβολα των Εβραίων. Το μουσείο επιδιώκει να εισάγει τον μαθητή στην καθημερινότητα του εβραϊκού λαού, που ένα μέρος του αποτελείται από την θρησκεία και παράλληλα να προβάλλει μέσα από το συγκεκριμένο πρόγραμμα τη θρησκευτική μνήμη και ιστορία των Εβραίων, δηλαδή τον Ιουδαϊσμό, μέσα από τα χιλιάδες έτη παρουσίας στον ελλαδικό χώρο. Ο Ιουδαϊσμός είναι μια από τις αρχαιότερες θρησκείες στον κόσμο (εμφανίστηκε περίπου το 1800 π.Χ.) και αποτελεί κύριο παράγοντα για την κατανόηση της εβραϊκής ταυτότητας. Το πρόγραμμα υπογραμμίζει την ανάγκη για σεβασμό μεταξύ ανθρώπων και λαών.
- «Εβραϊκές Γιορτές»: Απευθυνόμενο και αυτό το εκπαιδευτικό πρόγραμμα σε παιδιά Α΄ και Β΄ Γυμνασίου, σκοπός είναι η γνωριμία των μαθητών με τις κυριότερες γιορτές της εβραϊκής θρησκείας. Το μουσείο μέσω του προγράμματος δημιουργεί αφηγήσεις για τα παιδιά, που έχουν ως στόχο την ταύτιση των εβραϊκών εορτών με τις χριστιανικές για την ανάδειξη της αρμονίας και της συμφιλίωσης των δυο πολιτισμών, που ζουν μαζί χιλιάδες χρόνια στον ίδιο τόπο. Το μουσείο εδώ λειτουργεί ως φορέας συντήρησης της συλλογικής μνήμης και διατηρεί τις σχέσεις της κοινωνίας με το παρελθόν, διδάσκοντας τη διαφορετικότητα μεταξύ των λαών καθώς και τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές.
- «Κύκλος της Ζωής»: Πρόκειται για ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο απευθύνεται σε μαθητές Α΄ και Β΄ Γυμνασίου και συμβάλλει επίσης στην διαπολιτισμική αγωγή. Αρχικά, στόχος του προγράμματος είναι η γνωριμία του μαθητή με τα βασικά στάδια της ζωής ενός Εβραίου πολίτη, όπως τα ήθη, τα έθιμα, η γέννηση και ο θάνατος, όπως ακριβώς αναλύονται μέσω των υλικών αντικειμένων στις θεματικές συλλογές του μουσείου. Μέσω του προγράμματος, το μουσείο επιδιώκει ο μαθητής να γνωρίσει την πολιτισμική ταυτότητα του εβραϊκού λαού μέσα από την καθημερινότητά του, να την συγκρίνει παράλληλα με τη δική του καθημερινότητα και με αυτόν τον τρόπο να προωθηθεί η ενσυναίσθηση. Ο τρόπος ζωής του εβραϊκού λαού αποτελεί την ταυτότητα, τη μνήμη και την ιστορία του και το μουσείο φιλοδοξεί την ενίσχυση και την ισχυροποίηση αυτών, με σκοπό την διατήρηση της συλλογικής μνήμης των Εβραίων αλλά και τη μετάδοσή τους σε μη εβραϊκό κοινό.
- «Ολοκαύτωμα»: Είναι ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα, το οποίο απευθύνεται σε μαθητές Γυμνασίου και Λυκείου και σκοπός του είναι η προσέγγιση των παιδιών στα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη και στην Ελλάδα, τα οποία επηρέασαν άμεσα το μέλλον και την εξέλιξη του εβραϊκού λαού. Το μουσείο

<sup>204</sup> Τρέβεζα, 2017, 54

<sup>205</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/ekpedeftika-programmata-gia-scholia/>

προσφέρει στους μαθητές ιστορικά στοιχεία, φωτογραφίες και μαρτυρίες Εβραίων που έζησαν στον πόλεμο, τους γνωστοποιεί την τύχη των Εβραίων και των άλλων θυμάτων του Ολοκαυτώματος μέσα από βιοματικές αφηγήσεις και ιστορίες. Οι μαθητές ανήκουν στις μελλοντικές γενιές του τόπου και το μουσείο οφείλει να μεταφέρει μέσα από τη γνώση τη συλλογική τραυματική μνήμη του Ολοκαυτώματος του εβραϊκού λαού. Μέσα από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα προωθείται το μήνυμα της δικαιοσύνης, των δικαιωμάτων του ανθρώπου και το μουσείο λειτουργεί ως φορέας διαπολιτισμικού διαλόγου, ειρήνης και ταυτόχρονα αποβολής ρατσιστικών και ξενοφοβικών ιδεολογιών.

- Θεατρικό Δρώμενο «Η ιστορία του Αλμπέρτου»: Πρόκειται για μια πρωτότυπη προσέγγιση του Ολοκαυτώματος, η οποία προσφέρει στους μαθητές μια εναλλακτική διαδραστική και βιοματική προσέγγιση στη διαδικασία της μάθησης για την τραυματική μνήμη του Ολοκαυτώματος. Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα απευθύνεται σε οικογένειες, στο οποίο συμμετέχουν τα παιδιά και σχετίζεται με την ιστορία μιας πενταμελούς οικογένειας από τη Θεσσαλονίκη, που έζησε τον πόλεμο και το Ολοκαύτωμα, ενώ οι λεπτομέρειες καταγράφονται και φανερώνονται στο ημερολόγιο του μικρότερου γιου της οικογένειας, του Αλμπέρτου. Το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό πρόγραμμα αποτελεί την επιτομή της προβολής συλλογικής μνήμης, της διαίωνισης και της ανάδειξης των αναμνήσεων. Το γεγονός ότι η ιστορία του προγράμματος στηρίζεται σε αυθεντικές μαρτυρίες παιδιών, που έζησαν το τραύμα του Ολοκαυτώματος ενισχύει και τονώνει τη διάδοση της ειρήνης και της δικαιοσύνης, καθώς εξιστορούνται σημαντικά κομμάτια από την αυτοβιογραφική μνήμη. Τέλος, σκοπός του μουσείου είναι να συντελέσει στην προαγωγή των ιδεωδών της δημοκρατίας, της κοινωνικής υπευθυνότητας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων καθώς και να προάγει την ισότητα, ενάντια στην προκατάληψη και τη μισαλλοδοξία.

Η διοργάνωση επίσης, σεμιναρίων προς τους δασκάλους και τους καθηγητές, όπως το σεμινάριο «Διδάσκοντας το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα» αποτελεί μοναδικό επικοινωνιακό εργαλείο του μουσείου, που έχει στόχο την επιμόρφωση των εκπαιδευτικών στη ευαίσθητη μνήμη του Ολοκαυτώματος<sup>206</sup>. Το μουσείο στην προσπάθειά του να πετύχει μια στοχευμένη και ολοκληρωμένη εκπαίδευση στους μαθητές για τη γνωριμία και τη διδασκαλία του εβραϊκού πολιτισμού, φροντίζει να ενημερώνει τους εκπαιδευτικούς πριν την διεξαγωγή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Πιο αναλυτικά, το μουσείο ξεναγεί τους εκπαιδευτικούς στις θεματικές συλλογές που διαθέτει, ενημερώνονται για την ιστορία και την αποστολή του μουσείου, παρέχοντάς τους έντυπο και οπτικό υλικό με σκοπό την προετοιμασία των μαθητών τους.

Ωστόσο, η διδασκαλία της μνήμης και των ιστορικών γεγονότων του εβραϊκού λαού, κυρίως η μεταφορά της γνώσης του Ολοκαυτώματος μπορεί να είναι επίπονη για τα παιδιά. Το Ολοκαύτωμα αποτελεί ένα περίπλοκο και ευαίσθητο γεγονός, το οποίο το μουσείο και οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να το προσεγγίσουν προσεκτικά. Για αυτό τον λόγο, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος διοργανώνει ενημερωτικά σεμινάρια στους

---

<sup>206</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/ekpedefsi-gia-to-olokaftoma/>

εκπαιδευτικούς με στόχο την παροχή περισσότερων πληροφοριών καθώς και την προετοιμασία τους πριν τη διδασκαλία στα παιδιά<sup>207</sup>.

Ολοκληρώνοντας, γίνεται αντιληπτό, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος μέσα από τα ποικίλα διαπολιτισμικά εκπαιδευτικά προγράμματα, τις αφηγήσεις, τις διηγήσεις ιστοριών, τις συζητήσεις και την ανταλλαγή απόψεων που προσφέρει σε μαθητές και γονείς προάγει τον διάλογο με το κοινό, την συμμετοχή και την προώθηση αξιών, όπως η κατανόηση και ο αλληλοσεβασμός. Είναι γεγονός ότι η μουσειοπαιδαγωγική αποτελεί το διεπιστημονικό πεδίο, που συσχετίζει την εκπαίδευση και τη μάθηση με τον πολιτισμό, ενώ ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανακάλυψη νέων πληροφοριών και εμπειριών<sup>208</sup>. Τα παιδιά, οι μεγαλύτεροι μαθητές και οι ενήλικες συμμετέχοντας στα εκπαιδευτικά προγράμματα, τα οποία προσφέρει το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, έχουν τη δυνατότητα να ανακαλύψουν τη γνώση και να δομήσουν νέα βιώματα μέσα από σύγχρονες μεθόδους διδασκαλίας.

## **Κεφάλαιο 5: Ερευνητικά αποτελέσματα**

### **5.1 Μεθοδολογία**

Προκειμένου να συγκεντρωθούν αρκετές πληροφορίες για τη διαχείριση της μνήμης της Εβραϊκής Κοινότητας της Αθήνας μέσω του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος διενεργήθηκε τηλεφωνική συνέντευξη (cold calling) με τη Διευθύντρια του μουσείου κα. Ζανέτ Μπαττίνου στις 29/1/2019. Η συνέντευξη μετά από συνεννόηση με τη συνεντευξιαζόμενη ηχογραφήθηκε για ασφαλέστερη ανάλυση των δεδομένων.

Είναι αξιοσημείωτο να τονιστεί, ότι η συνέντευξη με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος θεωρήθηκε αναγκαία, καθώς η ίδια ως Διευθύντρια εκτιμάει ως σημαντικά την αποστολή που έχει το μουσείο προς το κοινό, τα τυχόντα προβλήματα που αντιμετωπίζει κατά τη διάρκεια των χρόνων καθώς και την ιστορία της εβραϊκής κληρονομιάς και κουλτούρας, η οποία καθρεφτίζεται μέσα από τις συλλογές του μουσείου. Επιπλέον, η Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος θεωρείται σπουδαία αρχαιολόγος και μουσειολόγος, πραγματοποιώντας ομιλίες, συνέδρια και εκδηλώσεις σχετικά με τον εβραϊκό πολιτισμό και τους Εβραίους πολίτες που κατοικούν στην Αθήνα και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

Η συνέντευξη προτιμήθηκε για τη διεξαγωγή της έρευνας, διότι είναι ένα από τα βασικότερα εργαλεία της ποιοτικής μεθόδου, που καθοδηγείται από τον ερευνητή με στόχο την απόσπαση πληροφοριών σχετιζομένων με το αντικείμενο της έρευνας<sup>209</sup>. Σύμφωνα με τον Φίλια, «η συνέντευξη είναι το αποτέλεσμα κάποιου είδους μεθοδολογικής στρατηγικής<sup>210</sup>». Συγχρόνως, η συνέντευξη προτιμήθηκε γιατί είναι

---

<sup>207</sup> Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος έχει οργανώσει εννιά σεμινάρια, τα οποία απευθύνονται σε εκπαιδευτικούς, με θέμα «τη διδασκαλία για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα». Έξι πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα, ενώ ένα διοργανώθηκε στη Θεσσαλονίκη, ένα στα Γιάννενα και τέλος ένα στον Βόλο. Σε αυτά τα σεμινάρια συμμετείχαν πλήθος εκπαιδευτικών, αλλά και εκπρόσωποι υπουργείων, οργανισμών και φορέων (Τρέβεζα-Σούση, 2012, 46).

<sup>208</sup> Σκανδάλη, 2010, 2-3

<sup>209</sup> Cohen & Manion, 1992, 307-308

<sup>210</sup> Φίλιας, 1993, 129

ένας έμμεσος τρόπος συλλογής πληροφοριών αναφορικά με τις αντιλήψεις των ανθρώπων που ερωτώνται.

Τα πλεονεκτήματα μιας συνέντευξης είναι αρκετά και διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Αρχικά, με τη συνέντευξη εξετάζεται εις βάθος το ερευνητικό θέμα, διότι οι άνθρωποι είναι πιο πρόθυμοι να μιλήσουν με τον ερευνητή, από ότι να απαντήσουν γραπτά σε ερωτήσεις που θα τους δοθούν<sup>211</sup>. Επιπλέον, ο ερευνητής έχει μεγαλύτερη ευελιξία στη διατύπωση και δόμηση των ερωτήσεων της συνέντευξης, καθώς μπορεί να διευκρινίσει τυχόν ερωτήσεις του συνεντευξιαζόμενου, όπως επίσης να τροποποιήσει τις ερωτήσεις κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Παράλληλα, ένα σημαντικό πλεονέκτημα της ποιοτικής συνέντευξης είναι η διαδραστική επικοινωνία του ερευνητή με τον ερωτώμενο, γεγονός που διευκολύνει τον ερευνητή να κατανοήσει τα συναισθήματα (απορία, θυμός, ευχαρίστηση) του συνεντευξιαζόμενου κατά τη διαδικασία της συνέντευξης<sup>212</sup>.

Η συνέντευξη με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος δομείται σε τρεις θεματικές ενότητες και περιλαμβάνουν εννέα ερωτήσεις υπό τη μορφή ανοιχτού τύπου (open questions) προς την ερωτώμενη<sup>213</sup>. Με αυτόν τον τρόπο, επιτυγχάνεται η συλλογή πληροφοριών σχετικά με το θέμα της εργασίας, με τη μορφή του ελεύθερου λόγου υπό μορφή μικρού κειμένου, χωρίς η συνεντευξιαζόμενη να δεσμευτεί να επιλέξει από μια συγκεκριμένη σειρά τιμών, όπως στις κλειστές ερωτήσεις· αντίθετα με αυτό τον τρόπο επιτυγχάνεται να εκφράζεται η ερωτώμενη περισσότερο ελεύθερα<sup>214</sup>. Επιπροσθέτως, οι ερωτήσεις της συνέντευξης είναι ημιδομημένες, δηλαδή πιο ευέλικτες<sup>215</sup>. Οι ημιδομημένες ερωτήσεις σε μια συνέντευξη αποτελούν ανοικτές ερωτήσεις κινούμενες σε ευρείες θεματικές πάνω στις οποίες ο συνεντευξιαζόμενος καλείται να μιλήσει και να τοποθετηθεί ελεύθερα και με τους δικούς τους όρους. Με αυτόν τον τρόπο διεξαγωγής της συνέντευξης επιδιώκεται να παραχθεί όσο το δυνατόν πλουσιότερο ερευνητικό υλικό.

Πιο συγκεκριμένα, η θεματική ανάλυση επιχειρεί να ανιχνεύσει, να οργανώσει και να κατανοήσει τα νοήματα της κάθε ερώτησης-απάντησης, δηλαδή τα «θέματα» και τα «υποθέματα» (thematic analysis), που θα υπάρξουν εντός ενός συνόλου δεδομένων και με αυτόν τον τρόπο να παράσχει γνωστική πρόσβαση σε συλλογικές σημασιοδοτήσεις και εμπειρίες<sup>216</sup>. Είναι σημαντικό να τονισθεί, ότι οι ερωτήσεις στη συνέντευξη είναι ερευνητικά ποιοτικά ερωτήματα και περιλαμβάνουν την κεντρική έννοια (κεντρικό φαινόμενο) που διερευνάται<sup>217</sup>. Η συνέντευξη που διενεργήθηκε είναι άμεση και παρουσιάζεται ως συνέντευξη σε βάθος. Σύμφωνα με την Κυριαζή η συνέντευξη σε βάθος αφορά ένα σύνολο γενικών ερωτήσεων, που ο ερευνητής έχει προκαθορίσει πριν γίνει η συνέντευξη, αλλά δεν τις θέτει με συγκεκριμένη σειρά, και τον πρωταγωνιστικό

---

<sup>211</sup> Τσιώλης, 2015, 4

<sup>212</sup> Kvale & Brinkman, 2009, 1

<sup>213</sup> Κυριαζή 2005, 127

<sup>214</sup> Ζαφειρόπουλος 2005, 67

<sup>215</sup> Ιωσηφίδης & Σπυριδάκης, 2006, 163

<sup>216</sup> Braun & Clarke, 2006, 77

<sup>217</sup> Creswell 2016, 113

ρόλο τον κατέχει ο συνεντευξιαζόμενος, με την παρουσία προφανώς του ερευνητή ως βοηθητική και καθοδηγητική<sup>218</sup>.

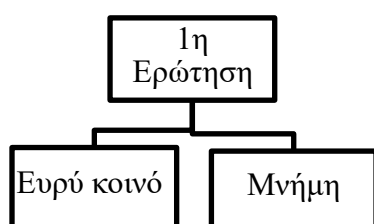
Όπως επισημάνθηκε παραπάνω η συνέντευξη με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος είναι δομημένη σε τρεις θεματικές ενότητες. Η πρώτη ενότητα της συνέντευξης αποτελείται από τέσσερις ερωτήσεις σχετικές με τη διαχείριση της μνήμης του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει δυο ερωτήσεις, που αφορούν τη διαχείριση της μνήμης του Ολοκαυτώματος από το μουσείο προς το ευρύτερο κοινό καθώς και τρόπους προσεγγίσεις προς το μαθητικό κοινό. Τέλος, η τρίτη ενότητα ολοκληρώνεται με τρεις ερωτήσεις αναφορικά με την επικοινωνιακή πολιτική του μουσείου και συγκεκριμένα με τις συνεργασίες του μουσείου με άλλους δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς και οργανισμούς.

Η ανάλυση της συνέντευξης ολοκληρώθηκε με την καταγραφή, μεταγραφή (transcription), κατηγοριοποίηση του υλικού της συνέντευξης καθώς και με την εύρεση των θεμάτων και των υποθεμάτων (με τη μέθοδο ανάλυσης “line-by-line”) για κάθε μια ερώτηση ξεχωριστά, που δόθηκε στην ερωτώμενη προς απάντηση<sup>219</sup>. Τα αποτελέσματα της συνέντευξης καθώς και η παρουσίαση των δεδομένων (data display) ακολουθούν στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο.

## 5.2 Αποτελέσματα

Αρχικά, οι ερωτήσεις της συνέντευξης που δόθηκαν στην ερωτώμενη είναι εννέα, χωρισμένες σε τρεις θεματικές ενότητες. Στην πρώτη ενότητα οι ερωτήσεις αφορούν τη διαχείριση της μνήμης των Εβραίων της Αθήνας μέσω του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος.

Η πρώτη ερώτηση σχετίζεται με το είδος της μνήμης, που πρεσβεύει το συγκεκριμένο μουσείο καθώς και σε ποιο κοινό απευθύνεται. Τα θέματα που βρέθηκαν στην απάντηση της ερωτώμενης είναι δυο: «Ευρύ κοινό» και «Μνήμη». Σύμφωνα λοιπόν με την ερωτώμενη, το μουσείο δεν πρεσβεύει κάποιο συγκεκριμένο είδους μνήμη, αλλά τη γενική μνήμη και απευθύνεται σε όλο τον κόσμο και σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο ανθρώπων: *«Απευθύνεται σε όλο τον κόσμο... σε ένα ευρύ κοινό και στοχεύει να προσφέρει κάτι στον καθένα»*. Η απάντηση της Διευθύντριας φανερώνει, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος είναι ένα μουσείο μνήμης με ανθρώπινα και ιστορικά τεκμήρια, αναπαριστώντας την ταυτότητα των Ελλήνων Εβραίων και ο στόχος του είναι να προσεγγίσει όλο το ευρύ κοινό ανεξαρτήτως ηλικίας, θρησκείας ή κοινωνικής τάξης, με σκοπό να επικοινωνήσει με τον επισκέπτη.



<sup>218</sup> Κυριαζή, 1998, 122

<sup>219</sup> Τσιώλης, 2014, 269

Στη δεύτερη ερώτηση η Διευθύντρια του μουσείου ερωτήθηκε σχετικά με τους τρόπους που διαχειρίζεται το μουσείο τη συλλογική μνήμη, ώστε να γίνει κατανοητός ο ρόλος του στους επισκέπτες. Σε αυτή την απάντηση βρέθηκαν δυο θέματα: «Άνθρωπος» και «Αφήγημα» καθώς και ένα υπόθεμα: «Ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας». Η ερωτώμενη επισήμανε, ότι το μουσείο δεν διαχειρίζεται κάποια συλλογική μνήμη, αντίθετα το μουσείο αποτελείται από ανθρώπινες εμπειρίες και ιστορίες, ιστορικά γεγονότα και το αφήγημά του είναι ανθρωποκεντρικό: *«Δεν είμαι σίγουρη ότι το μουσείο διαχειρίζεται κάποια συλλογική μνήμη... Το μουσείο είναι ανθρωποκεντρικό και ακόμα και αν είμαστε όλοι Έλληνες Εβραίοι δε μας συνδέει κάποια συλλογική μνήμη».*

Σύμφωνα με τη Διευθύντρια το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος όχι μόνο δεν διαχειρίζεται κάποια συλλογική μνήμη ή κάποιο ενιαίο αφήγημα, αντίθετα το μουσείο αφηγείται ξεχωριστές και μεμονωμένες ιστορίες και εμπειρίες Εβραίων ανθρώπων, οι οποίοι έζησαν ή έτυχε να ζήσουν κάποιο ιστορικό γεγονός και αυτό διαφαίνεται μέσα από τα υλικά αντικείμενα - εκθέματα, τα οποία είτε κατέχει το μουσείο, είτε δόθηκαν στο μουσείο από αυτούς τους ανθρώπους. Επιπλέον, οι μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων πρωταγωνιστούν στο μουσείο μέσω του ανθρωποκεντρικού αφηγήματος χωρίς όμως αυτό να εννοείται ως συλλογική μνήμη, σύμφωνα με την ερωτώμενη.



Η τρίτη ερώτηση που δόθηκε στην ερωτώμενη συνδέεται με τα εκθέματα του μουσείου καθώς και με ποιο αντικείμενο ή θεματική ενότητα εντυπωσιάζει τους επισκέπτες του μουσείου κατά την ξενάγησή τους στους χώρους του μουσείου και στις θεματικές συλλογές του. Για αυτή την απάντηση εντοπίστηκε ένα θέμα: «Ολοκαύτωμα». Η Διευθύντρια διαπιστώνει, ότι οι επισκέπτες δείχνουν ενδιαφέρον για κάθε μια θεματική ενότητα ξεχωριστά, ωστόσο στέκονται με περισσότερο θαυμασμό στην θεματική ενότητα του «Ολοκαυτώματος-Shoah», παρόλο που το μουσείο δεν είναι μουσείο Ολοκαυτώματος: *«Δε θα ξεχώριζα κάποιο αντικείμενο... Αρκετοί βρίσκουν σημείο εστίασης του ενδιαφέροντος το Ολοκαύτωμα».*

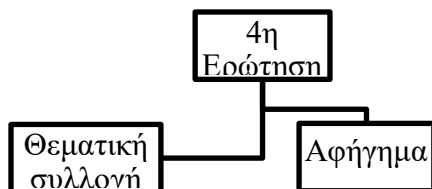
Είναι σημαντικό να επισημανθεί, ότι καθ'όλη τη διάρκεια των αιώνων της εβραϊκής παρουσίας στην Ελλάδα το ιστορικό γεγονός του Ολοκαυτώματος αποτελεί μια «δύσκολη» και τραυματική μνήμη, η οποία φαίνεται να ενδιαφέρει και να συγκινεί το ευρύ κοινό. Αυτό που τονίζεται από τη Διευθύντρια του μουσείου είναι, ότι φαίνεται απόλυτα λογικό για τον σύγχρονο άνθρωπο να ενδιαφέρεται ιστορικά και ανθρώπινα για την εξιστόρηση αυτής της τραυματικής μνήμης, που κόστισε τη ζωή χιλιάδων ανθρώπων στη σύγχρονη ιστορία της Ευρώπης.





Η τέταρτη ερώτηση, η οποία ολοκληρώνει την πρώτη ενότητα της συνέντευξης αναφέρεται στις στρατηγικές που χρησιμοποιεί το μουσείο στην επιλογή των υλικών αντικειμένων-εκθεμάτων καθώς και τους στόχους κάθε επιλογής. Στην τέταρτη απάντηση βρέθηκαν δυο θέματα: «Θεματική συλλογή» και «Αφήγημα». Η ερωτώμενη δίνει έμφαση στην παρουσίαση του αφηγήματος του μουσείου μέσω των θεματικών ενοτήτων που πλαισιώνονται από πρότυπα αντικείμενα: *«Είναι αποσπασματική η παρουσίαση του παρελθόντος σήμερα... Έτσι ώστε με τη συλλογή που διαθέτει [εννοώντας το μουσείο] να μπορεί να καλύψει κάποιες θεματικές».*

Είναι φανερό ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος στην προσπάθειά του να καλύψει 200 σχεδόν αιώνες εβραϊκής παρουσίας στην Αθήνα, επιλέγει αντικείμενα ως εκθέματα στις θεματικές συλλογές του, τα οποία φανερώνουν και ολοκληρώνουν ένα ενιαίο αφήγημα με σκοπό την ανάδειξη της μνήμης και της ταυτότητας. Στόχος του μουσείου, σύμφωνα με τη Διευθύντρια, είναι ο επισκέπτης να αντιληφθεί μέσα από τα εκθέματα των θεματικών συλλογών ολόκληρη και ενιαία την ιστορία και τον πολιτισμό των Ελλήνων Εβραίων, οι οποίοι κατοικούσαν και κατοικούν στην Αθήνα, αλλά και σε άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου.



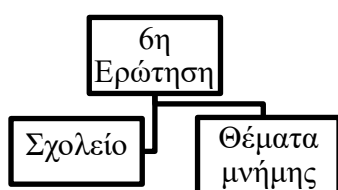
Οι δυο ερωτήσεις που ακολουθούν εντάσσονται στη δεύτερη ενότητα της συνέντευξης και σχετίζονται με τη «δύσκολη» μνήμη του Ολοκαυτώματος. Αρχικά, η πρώτη ερώτηση σε αυτή την ενότητα συνδέεται με τους τρόπους διαχείρισης του μουσείου για την προσέγγιση του Ολοκαυτώματος προς τους επισκέπτες. Στην απάντηση της ερωτώμενης εντοπίστηκαν δυο θέματα: «Ιστορικό αφήγημα» και «Εκπαίδευση». Σύμφωνα με τη Διευθύντρια του μουσείου, το μουσείο προσεγγίζει την ευαίσθητη μνήμη του Ολοκαυτώματος με αντικειμενικότητα, αφήνοντας τα αντικείμενα και τις φωνές των μαρτύρων να μιλήσουν. Επιπροσθέτως, η ερωτώμενη τονίζει, ότι το μουσείο στην προσπάθεια διάσωσης της τραυματικής μνήμης του Ολοκαυτώματος προσφέρει εκπαιδευτικές δράσεις στο κοινό, που σχετίζονται με την έρευνα και τη διδασκαλία αυτού του ιστορικού γεγονότος: *«Προσφέρουμε ένα λεπτομερές ιστορικό αφήγημα... Και επίσης το μουσείο προσφέρει και άλλου είδους εκπαιδευτικές και επιμορφωτικές δράσεις που σχετίζονται με την έρευνα και τη διδασκαλία για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα».*

Σύμφωνα με τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, ότι το μουσείο αν και δεν είναι ένα μουσείο Ολοκαυτώματος, τοποθετεί στο κέντρο της συλλογής του με τη βοήθεια αυθεντικών προσωπικών αντικειμένων ( όπως καθημερινά τεκμήρια, αντικείμενα από σπίτια και συναγωγές, ρούχα κρατουμένων, ταυτότητες θυμάτων κλπ.) τη μνήμη του Ολοκαυτώματος, λειτουργώντας πιθανόν με αυτόν τον τρόπο ως έμβλημα συλλογικού και μαζικού τραύματος μιας ομαδικής ταυτότητας, διατηρώντας το για τις μελλοντικές γενεές.



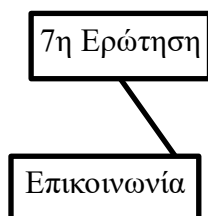
Η δεύτερη ενότητα της συνέντευξης ολοκληρώνεται με την έκτη ερώτηση προς τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και συνδέεται με τους τρόπους προσέγγισης του μουσείου για το Ολοκαύτωμα προς τα παιδιά κάθε ηλικίας. Στην απάντηση της ερωτώμενης διακρίθηκαν δυο θέματα: «Σχολείο» και «Θέματα μνήμης». Η ερωτώμενη υπογραμμίζει ότι το μουσείο προσφέρει σε παιδιά Δημοτικού και πρώτων τάξεων του Γυμνασίου συγκεκριμένα και ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα σχετικά με την ιστορία του Ολοκαυτώματος, όπως ιστορίες διάσωσης, την αντίσταση, την απώλεια της ταυτότητας, θέματα σχετικά με τη μνήμη αποφεύγοντας συστηματικά την παρουσίαση σκληρών εικόνων και ιστοριών από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης. Ωστόσο, έχει ενδιαφέρον, όπως τόνισε η Διευθύντρια, το γεγονός ότι τα παιδιά πριν επισκεφθούν το μουσείο γνωρίζουν ήδη από το σχολείο την ιστορία του Ολοκαυτώματος μέσω μαθημάτων που πραγματοποιούν δάσκαλοι και καθηγητές: «*Η προσέγγιση γίνεται από το σχολείο καταρχήν. Το σχολείο απευθύνεται στο μουσείο... Ο δάσκαλος ζητάει από εμάς ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα για το Ολοκαύτωμα, μια προβολή ή μια επίσκεψη επιβιώσαντα*».

Στο πλαίσιο αυτό γίνεται άμεσα κατανοητό, ότι το μουσείο στην προσπάθεια να διαδώσει το μήνυμα της ειρήνης και της συμφιλίωσης προσεγγίζει την ιστορία του Ολοκαυτώματος για τα παιδιά σταδιακά και με ήπιο τρόπο. Με ειδικά εκπαιδευτικά προγράμματα για το Ολοκαύτωμα το μουσείο προσπαθεί να προσελκύσει νέες ομάδες επισκεπτών, όπως είναι οι μαθητές. Σκοπός του μουσείου δεν είναι ο αποτροπιασμός των μαθητών με την προβολή φρικιαστικών εικόνων μέσα από τα στρατόπεδα εξόντωσης της Ελλάδας και της Ευρώπης, αντίθετα η εξιστόρηση ηρώων και μαχών, που έχουν στόχο να τονώσουν το ηθικό των μαθητών.



Η τελευταία ενότητα της συνέντευξης αποτελείται από τρεις ερωτήσεις, οι οποίες αναφέρονται στις συνεργασίες του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς καθώς και με παράλληλες δράσεις, εκθέσεις, δρώμενα του μουσείου μέσω αυτών των συνεργασιών. Η πρώτη ερώτηση της τρίτης ενότητας αφορά τους εξωτερικούς τρόπους με τους οποίους το μουσείο προβάλλει τη μήμη στους επισκέπτες. Στην απάντηση της Διευθύντριας του μουσείου διαπιστώθηκε ένα θέμα: «Επικοινωνία». Σύμφωνα, λοιπόν, με την ερωτώμενη, το μουσείο καταφέρει να διαδώσει το μήνυμά της μήμης προς το ευρύτερο κοινό μέσω ποικίλων δράσεων, όπως περιοδικές εκθέσεις, ομιλίες, εκδόσεις, εκδηλώσεις στρατηγικά επικοινωνιακά εργαλεία, που έχουν στον πυρήνα τους την επικοινωνιακή πολιτική: *«Τα πάντα, ότι μπορείτε να φανταστείτε... Να επικοινωνείται το μήνυμα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο».*

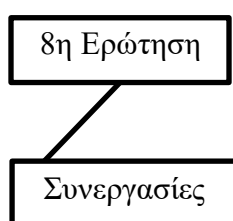
Με αφετηρία την παραπάνω θέση γίνεται φανερό, ότι για το μουσείο είναι αρκετά σημαντικό και ουσιαστικό η διεξαγωγή παράλληλων δράσεων και δρώμενων, τόσο μέσα στο μουσείο, όσο και εκτός του μουσείου. Έχοντας ως βάση τα επικοινωνιακά μέσα, το μουσείο ξεπερνώντας τις παραδοσιακές αντιλήψεις δημιουργεί μέσα από τις δράσεις έναν ανοιχτό διάλογο με τους επισκέπτες μέσω της ευαισθητοποίησης και της συμμετοχής. Επιπλέον, το μουσείο καλεί τον επισκέπτη να αναλάβει ενεργητικό ρόλο στη λειτουργία του μουσείου μέσω των επικοινωνιακών μέσων, όπως τη συμμετοχή στα εκπαιδευτικά προγράμματα που απευθύνονται σε μαθητές, νέους και γονείς, μέσω των σεμιναρίων που διοργανώνει καθώς και μέσα από δράσεις που διεξάγει για το κοινό με τη βοήθεια των συνεργασιών, που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο. Κατά συνέπεια, το μουσείο αναζωογονείται και αποκτά έναν πολυδιάστατο χαρακτήρα με σκοπό την προβολή της μήμης και της ταυτότητας.



Στη δεύτερη ερώτηση της τρίτης ενότητας η Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος ερωτήθηκε σχετικά με τη συνεργασία και τη στήριξη του μουσείου από την τοπική κοινωνία και τον Δήμο Αθηναίων, με σκοπό τη διεξαγωγή παράλληλων δράσεων και δρώμενων. Το θέμα που εντοπίστηκε στην απάντηση της Διευθύντριας είναι ένα: «Συνεργασίες». Η ερωτώμενη τόνισε, ότι το μουσείο δεν συνεργάζεται με την τοπική κοινωνία και τον Δήμο, αντίθετα το μουσείο έχει την στήριξη άλλων δημόσιων φορέων, όπως το Υπουργείο Παιδείας, το Υπουργείο Πολιτισμού και Τύπου: *«Έχουμε πολλές συνεργασίες... Ο Δήμος δεν είναι ένας από αυτούς, τυχαία όμως, δεν είναι κάτι που το επιδιώξαμε».*

Με δεδομένα τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, ότι οι συνεργασίες και οι δημόσιες σχέσεις του μουσείου με τους δημόσιους φορείς είναι ουσιαστικοί και αποτελούν αρωγή για τη δημιουργία επικοινωνιακών δράσεων και άλλων ποικίλων πολιτιστικών

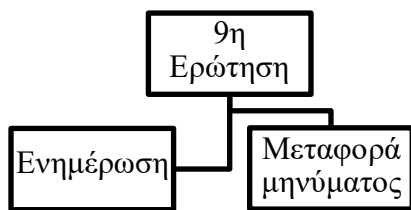
δρώμενων. Το μάρκετινγκ θεωρείται ζωτικής σημασίας για το μουσείο, που δίχως τις παραπάνω συνεργασίες το έργο για την προβολή της μνήμης και της ταυτότητας της εβραϊκής κληρονομιάς ίσως να παρέμενε δύσκολο. Επιπροσθέτως, όταν η συνεργασία μεταξύ μουσείου και ενός φορέα είναι αποτελεσματική και στηρίζεται σε στέρεες βάσεις αναπτύσσεται ταυτόχρονα η βιωσιμότητα του μουσείου και επαναπροσδιορίζεται ο ρόλος του μουσείου, ως δημόσιου εκπαιδευτικού οργανισμού, που καλύπτει τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας.



Η τελευταία ερώτηση της συνέντευξης ολοκληρώνει τη συζήτηση με τη Διευθύντρια του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος και αναφέρεται στα αποτελέσματα των συνεργασιών του μουσείου με άλλους φορείς. Πιο συγκεκριμένα, η ερώτηση σχετίζεται με το κατά πόσο έχουν επηρεάσει το ευρύτερο κοινό οι συνεργασίες του μουσείου με τους παραπάνω οργανισμούς στη διεξαγωγή παράλληλων δράσεων και δρώμενων και κατά πόσο έχει αυξηθεί ο αριθμός των επισκεπτών στο μουσείο εξαιτίας αυτών. Τα θέματα που βρέθηκαν σε αυτή την απάντηση είναι δυο: «Ενημέρωση» και «Μεταφορά μηνύματος». Η ερωτώμενη δίνει έμφαση στη πολύτιμη και ισχυρή συνεργασία του μουσείου με άλλους φορείς με στόχο τη δημιουργία πολιτιστικών δράσεων και την αύξηση του κοινού στο μουσείο.

Ειδικότερη η Διευθύντρια επισημαίνει, ότι το ενδιαφέρον και η προσέλευση των ανθρώπων στο μουσείο αυξάνεται σταδιακά, όταν έχει προηγηθεί κάποια δράση του μουσείου σε συνεργασία με άλλον φορέα. Επιπροσθέτως, η ερωτώμενη διαπιστώνει, ότι οι συνεργασίες του μουσείου με δημόσιο ή ιδιωτικό φορέα είναι το βασικό μέσο, με το οποίο το μήνυμα της μνήμης μεταφέρεται σε έναν ευρύτερο κύκλο κοινού: *«Η κάθε εκδήλωση ανοίγει ομόκεντρος κύκλους ενημέρωσης, γιατί ο κάθε οργανισμός με τον οποίον συνεργαζόμαστε έχει το δικό του κοινό».*

Είναι φανερό σύμφωνα με τη Διευθύντρια του μουσείου, ότι το μουσείο θέτοντας τον επισκέπτη στο επίκεντρο της λειτουργίας του, οι συνεργασίες που επιδιώκει και υλοποιεί με ποικίλους οργανισμούς αυξάνουν τη δυνατότητα μετάδοσης των πληροφοριών, των μηνυμάτων και των εμπειριών σε διαφορετικού είδους κοινωνικές ομάδες. Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, οι συνεργασίες του μουσείου με άλλους φορείς με σκοπό τη δημιουργία ποικίλων δράσεων, αποσκοπούν στην απόκτηση ενός νέου και ευρύτερου κοινού ανεξαρτήτως θρησκείας, ηλικίας και πολιτισμικού υπόβαθρου.



### 5.3 Συζήτηση

Σε αυτή την ενότητα θα αναλυθούν, θα ελεγχθούν και θα αποδοθούν τα βασικά νοήματα των αποτελεσμάτων των ποιοτικών δεδομένων, που διαπιστώθηκαν από τη συνέντευξη, με σκοπό να απαντηθούν τα ερευνητικά ερωτήματα της παρούσας έρευνας.

Αρχικά, σύμφωνα με τις απαντήσεις της Διευθύντριας του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος διαπιστώθηκε, ότι το συγκεκριμένο μουσείο δεν είναι ένα μουσείο συλλογικής μνήμης, αντίθετα χαρακτηρίζεται ως μουσείο μνήμης με ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Επίκεντρο του μουσείου είναι ο άνθρωπος, δηλαδή ο Εβραίος πολίτης, οι προσωπικές του ιστορίες καθώς και οι εμπειρίες του, οι μαρτυρίες του. Επιπλέον, το μουσείο μέσω της ανθρώπινης μνήμης δημιουργεί ένα ενιαίο αφήγημα, το οποίο αποτυπώνεται μέσα από τα αντικείμενα - εκθέματα και τις θεματικές συλλογές του μουσείου.

Ωστόσο, σύμφωνα με κοινωνιολόγους η συλλογική μνήμη συνδέεται με μια κοινωνική ομάδα, η οποία κατέχει το ίδιο παρελθόν παραμένοντας όμως ανεξάρτητη. Επιπλέον, η συλλογική μνήμη, αν και εντάσσεται στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, εξαρτάται από διάφορους παράγοντες ανάλογα με το κάθε άτομο ξεχωριστά. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, εξετάζοντας τις ανθρώπινες ιστορίες και δημιουργώντας ενιαία και επιμέρους αφηγήματα μέσω αυτών, καταλήγει να συγκροτείται από τα τμήματα της βιοματικής και σημασιολογικής μνήμης των ανθρώπων αυτών που απαρτίζουν τη συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, δηλαδή τους Έλληνες Εβραίους της Αθήνας.

Όπως τονίστηκε από τη Διευθύντρια του μουσείου, η ταυτότητα του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος είναι αμιγώς ανθρωποκεντρική και έχει ως στόχο την αφήγηση μιας κοινωνικής ομάδας: *«Επικεντρωνόμαστε περισσότερο στις ανθρώπινες ιστορίες - είναι ανθρωποκεντρικό το μουσείο- και στην ανθρώπινη μνήμη, ως άτομο και μικρή κοινωνική ομάδα, όπως είναι η οικογένεια και όχι ως συλλογική οντότητα»*. Παρόλα αυτά, στις θεματικές συλλογές του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος έχουν συγκεντρωθεί πλήθος αντικειμένων, τα οποία φανερώνουν την εβραϊκή κληρονομιά από τα ελληνιστικά χρόνια έως πριν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Παράλληλα, το μουσείο επιλέγει να ενημερώσει και να διδάξει τον επισκέπτη για ιστορικά γεγονότα, που έζησε κάποτε στο παρελθόν μια κοινωνική ομάδα μέσα από τα κοινά της βιώματα και αναμνήσεις, δηλαδή μέσα από μια συλλογική μνήμη, ανεξαρτήτως το πόσο επηρέασε το κάθε άτομο της κοινωνικής ομάδας ξεχωριστά.

Η άποψη αυτή υποστηρίχτηκε από τον Halbwachs, ο οποίος διαπίστωσε, ότι οι αναμνήσεις και οι μνήμες μιας κοινωνικής ομάδας είναι συλλογικές, διότι

υπενθυμίζουν στον άνθρωπο το παρελθόν που έζησε, ωστόσο δεν αντιπροσωπεύει το κάθε άτομο ξεχωριστά στο παρόν, αφού οι ίδιες αναμνήσεις επηρεάζουν διαφορετικά το κάθε άτομο της ίδιας κοινωνικής ομάδας<sup>220</sup>. Αυτό διαφαίνεται ξεκάθαρα στην απάντηση της Διευθύντριας: «Υπάρχουν επιμέρους κοινές εμπειρίες μέσα σε αυτό, μια από αυτές είναι οι τραγικές εμπειρίες και μνήμες του Ολοκαυτώματος, αλλά ο καθένας το βίωσε με τον δικό του τρόπο και έχει τη δική του εμπειρία». Επιπροσθέτως, η παραπάνω θεωρία υποστηρίζεται και από τη συλλογή του μουσείου με το Ολοκαύτωμα, στο οποίο εξιστορούνται εκτός από τα ιστορικά γεγονότα αυτής της συλλογικής τραυματικής μνήμης, και μεμονωμένες προσωπικές μαρτυρίες ανθρώπων που βίωσαν το Ολοκαύτωμα. Επομένως, ο εβραϊκός λαός που βίωσε το Ολοκαύτωμα κατέχει την ίδια συλλογική μνήμη, ωστόσο οι επιρροές του Ολοκαυτώματος αντιπροσωπεύονται με διαφορετικό τρόπο στο κάθε άτομο αυτής της κοινωνικής ομάδας.

Οποσδήποτε το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος είναι ένα μουσείο μνήμης, το οποίο μέσα από τις ανθρώπινες αφηγήσεις παρελθοντικών γεγονότων της συλλογικής μνήμης αναπαριστά την ταυτότητα της εβραϊκής κοινωνικής ομάδας μεταδίδοντάς την σε κοινωνικές ομάδες διαφορετικής εθνικής προέλευσης καθώς και σε ομάδες με διαφορετικές θρησκευτικές πεποιθήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η θεματική ενότητα του μουσείου με την Εθνική Αντίσταση, στην οποία μέσω των υλικών εκθεμάτων το μουσείο φανερώνει στο κοινό τις αρμονικές σχέσεις των Εβραίων με τους Χριστιανούς, οι οποίοι πολέμησαν ενωμένοι τους κατακτητές (1941-1944) παρά τη διαφορετική τους θρησκεία. Εντούτοις, αξίζει να αναφερθεί μια κριτική που δόθηκε από έναν επισκέπτη του μουσείου στα social media (Facebook) και φανερώνει, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος λειτουργεί ως φορέας συμφιλίωσης ανάμεσα σε ανθρώπους διαφορετικής θρησκείας: «*Κοιτώντας τις εικόνες και τις απολαμβάνω νιώθω ευγνώμων για τον Ιουδαισμό και τον Χριστιανισμό. Δεν υπάρχει Εβραίος ή Έλληνας, Ρωμαίος ή Βάρβαρος*<sup>221</sup>». Τέλος, όπως διαπιστώνεται από την ιστοσελίδα του μουσείου, η οποία παραπέμπει στο TripAdvisor, οι επισκέπτες του μουσείου προέρχονται από όλο τον κόσμο, όπως: Σουηδία, ΗΠΑ, Καναδά, Ολλανδία, Ισραήλ, Αγγλία, Ιρλανδία, Ελλάδα κ.α.<sup>222</sup>

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τη Διευθύντρια του μουσείου «*η μνήμη διαμορφώνεται από τις εμπειρίες των ανθρώπων που έχουν ζήσει κάποιο συγκεκριμένο γεγονός ή ιστορική περίοδο*». Σύμφωνα και με τον Halbwachs, η συλλογική μνήμη χωρίζεται σε «αυτοβιογραφική» και «ιστορική», γεγονός που επιβεβαιώνει, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος αποτελείται από τις αναμνήσεις βιωματικών γεγονότων και γνώσεων με προσωπικό χαρακτήρα των ανθρώπων αυτών, ακολουθώντας μια αφηγηματική ροή<sup>223</sup>. Επιπλέον, αυτό φανερώνεται από τις συλλογές του μουσείου, οι οποίες από τη μια παρουσιάζουν ιστορικά γεγονότα, όπως τα αρχαιολογικά ευρήματα και από την άλλη

<sup>220</sup> Halbwachs, 1980, 22-23

<sup>221</sup> [https://www.facebook.com/pg/jewishmuseum.gr/reviews/?ref=page\\_internal](https://www.facebook.com/pg/jewishmuseum.gr/reviews/?ref=page_internal)

<sup>222</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/tripadvisor/> και [https://www.tripadvisor.com.gr/Attraction\\_Review-g189400-d242834-Reviews-The\\_Jewish\\_Museum\\_of\\_Greece-Athens\\_Attica.html](https://www.tripadvisor.com.gr/Attraction_Review-g189400-d242834-Reviews-The_Jewish_Museum_of_Greece-Athens_Attica.html)

<sup>223</sup> Μαντόγλου, 2011, 197

εξιστορούν αυθεντικές μαρτυρίες ανθρώπων, που έζησαν κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Στη συνέχεια, δόθηκε έμφαση στη συνέντευξη με τη Διευθύντρια του μουσείου, στην επιλογή των εκθεμάτων στις θεματικές συλλογές του μουσείου καθώς και στο ενδιαφέρον των επισκεπτών για αυτά τα εκθέματα. Επιπλέον, η συζήτηση ενισχύθηκε και εμπλουτίστηκε με την προσέγγιση του μουσείου στο Ολοκαύτωμα τόσο προς στο ευρύτερο κοινό, όσο και στο μαθητικό. Η εβραϊκή κληρονομιά και κουλτούρα θεωρείται ζωτικής σημασίας για τον ελλαδικό χώρο, καθώς οι Εβραίοι εγκαταστάθηκαν συγκεκριμένα στην Αθήνα από τα ελληνιστικά κιόλας χρόνια. Η εβραϊκή παρουσία στην πόλη έχει επιφέρει χιλιάδες ευρήματα από τον 6<sup>ο</sup> αιώνα π.Χ. έως σήμερα γεγονός που ενισχύει το ενδιαφέρον των επισκεπτών για τα εκθέματα αυτά, είτε είναι αρχαιολογικά, είτε ιστορικά.

Μολαταύτα, το Ολοκαύτωμα χωρίς αμφιβολία υπήρξε ένα από τα πιο τραυματικά γεγονότα της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστορίας. Ο φρικτός θάνατος έξι εκατομμυρίων ανθρώπων στην Ευρώπη καθώς και ο αφανισμός (86%) των Ελλήνων Εβραίων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και εξόντωσης φαίνεται να απασχόλησε και να απασχολεί έως σήμερα, όχι μόνο τον επιστημονικό τομέα αλλά και τον ευαισθητοποιημένο πολίτη του σύγχρονου κόσμου<sup>224</sup>. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος δε θα μπορούσε να μείνει απαθής μπροστά σε αυτό το ιστορικό γεγονός, που επηρέασε δραματικά τον συνολικό πληθυσμό του ελλαδικού χώρου και αυτό διαφαίνεται από το ενδιαφέρον των επισκεπτών στη συλλογή του μουσείου με θέμα το Ολοκαύτωμα, όπως διαπιστώνει η Διευθύντρια του μουσείου. Επιπλέον, η διοργάνωση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με θέμα το Ολοκαύτωμα, τα οποία απευθύνονται σε ένα ευρύ φάσμα ηλικιών (παιδιά, νέους και γονείς), όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, υποδεικνύει το ενδιαφέρον των επισκεπτών, όχι μόνο για τη διδασκαλία της «δύσκολης» μνήμης του Ολοκαυτώματος αλλά και με την ενεργή συμμετοχή τους σε αυτά τα προγράμματα, με σκοπό την κατανόηση της ανθρώπινης τραγωδίας εξαιτίας των αντισημιτικών ιδεολογιών. Σκοπός του μουσείου, λοιπόν, είναι να εξαλείψει τέτοιες ακραίες ιδεολογίες που γεννούν συναισθήματα μισαλλοδοξίας και μίσους στον σύγχρονο άνθρωπο με τη δημιουργία κατάλληλων εκδηλώσεων, όπως τα εκπαιδευτικά προγράμματα, που σχεδιάζονται από το επιστημονικό προσωπικό του μουσείου αλλά και από άλλους αρμόδιους παράγοντες με ασφάλεια, όπως ακριβώς τονίζεται στις αρχές της Διεθνούς Χάρτας Μουσείων Μνήμης.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας ενότητας της συνέντευξης δόθηκαν αρκετές πληροφορίες από την Διευθύντρια σχετικά με τις συνεργασίες του μουσείου καθώς και ο ρόλος που διαδραματίζουν στη λειτουργία του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος. Πράγματι, οι συνεργασίες του μουσείου με άλλους φορείς έχουν σκοπό να επιφέρουν στο μουσείο την προβολή του σε ένα ευρύτερο κοινό καθώς και την ανάδειξη της συλλογικής ταυτότητας και μνήμης των Εβραίων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συνεργασία του μουσείου με το Oxfordshire Museum της Αγγλίας και το Μουσείο Setubal της Πορτογαλίας για τη δημιουργία μιας περιοδικής έκθεσης με τίτλο

---

<sup>224</sup><http://hellenicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/18194/%20%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=3>

«RAPHAEL-OIKOS II» (1999-2001), με θέμα την κοινωνική συνύπαρξη και την ανταλλαγή μεταξύ μιας μεγάλης κοινότητας και των μικρότερων θρησκευτικών ή εθνικών κοινοτήτων<sup>225</sup>.

Αξίζει να αναφερθεί επίσης, η συνεργασία του μουσείου με το Προξενείο της Ελλάδας στη Νέα Υόρκη, η οποία με τη διοργάνωση της έκθεσης «Συναγωνιστής: Οι Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση», που πραγματοποιήθηκε στη Νέα Υόρκη (2016), επιδίωξε την προβολή του μουσείου και την ανάδειξη της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας του ελληνικού εβραϊκού λαού σε ένα ευρύ κοινό έξω από τα σύνορα της Ελλάδας<sup>226</sup>.

### Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα παραπάνω κεφάλαια της έρευνας διαπιστώνεται η σπουδαιότητα της συλλογικής μνήμης στα μουσεία και συγκεκριμένα στα τα εβραϊκά μουσεία. Πρώτος που δίνει έμφαση και ασχολείται συστηματικά με τη συλλογική μνήμη είναι ο κοινωνιολόγος του 20<sup>ου</sup> αιώνα Halbwachs, ο οποίος εντοπίζει, ότι η συλλογική μνήμη αναφέρεται σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, η οποία κατέχει το ίδιο παρελθόν, έχει τις ίδιες αναμνήσεις και μνήμες και είναι κατασκευασμένη από την ίδια την κοινωνία και οριοθετείται μέσα στο χρόνο και το χώρο.

Σύμφωνα με τον Παραδέλλη, η συλλογική μνήμη μιας κοινωνικής ομάδας είναι πολλαπλή και εξαρτάται από διάφορους παράγοντες ανάλογα με το κάθε άτομο ξεχωριστά, γεγονός που φανερώνει, ότι κάθε άνθρωπος που ανήκει σε μια ομάδα έχει τη δυνατότητα να μετατρέψει τη συλλογική του μνήμη<sup>227</sup>. Για αυτό τον λόγο, η συλλογική μνήμη εξελίσσεται σύμφωνα με τους δικούς της νόμους και τις μεμονωμένες αναμνήσεις του κάθε ατόμου που ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το οποίο αναλύθηκε σε προηγούμενα κεφάλαια, είναι η διαχείριση της συλλογικής μνήμης της ελληνικής εβραϊκής κοινωνικής ομάδας από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, όπως διατύπωσε και η Διευθύντρια του μουσείου κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος λοιπόν, αν και είναι μουσείο συλλογικής μνήμης προβάλλει επιμέρους ανθρώπινες μαρτυρίες και αναμνήσεις, όπως τις βίωσε το κάθε άτομο ξεχωριστά, το οποίο όμως άτομο ανήκει στην ίδια κοινωνική ομάδα με την ίδια συλλογική μνήμη.

Η μεγάλη σύγχυση που δημιουργήθηκε από τις κοινωνικές ομάδες, που είχαν το ίδιο παρελθόν και μνήμες και αφορούσαν τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος, οδήγησε στο διαχωρισμό της συλλογικής μνήμης σε «αυτοβιογραφική» και «ιστορική». Η πρώτη ορίζεται από ένα σύνολο αναμνήσεων του παρελθόντος, που έχει ζήσει το άτομο, έχει βιώσει προσωπικά στο παρελθόν, με αποτέλεσμα να ενισχύονται οι δεσμοί μεταξύ της κοινωνικής ομάδας. Ουσιαστική σημασία για την κατανόηση της αυτοβιογραφικής μνήμης είναι το γεγονός ότι οι αναμνήσεις που ανήκουν σε μια

<sup>225</sup> <https://www.jewishmuseum.gr/diethnis-symmetoches-ke-organismi/>

<sup>226</sup> <http://athjcom.gr/headlines/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%82-%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7/>

<sup>227</sup> Παραδέλλη, 1999, 28



κοινωνική ομάδα ακολουθούν μια αφηγηματική ροή, καθώς περιγράφουν τη χρονική σειρά των γεγονότων που συνέβησαν στο παρελθόν.

Αντίθετα, η ιστορική μνήμη είναι μια μνήμη και συλλογή γεγονότων που συνέβησαν στο παρελθόν και ανήκει σε όλους τους ανθρώπους και όλες τις κοινωνικές ομάδες. Πιο συγκεκριμένα η ιστορική μνήμη είναι η ανθρώπινη μνήμη, τα γεγονότα που είναι επιστημονικά καταγεγραμμένα. Για κάθε άνθρωπο ανεξαρτήτως της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκει, τα ιστορικά γεγονότα του παρελθόντος είναι ίδια και έχουν την ίδια προοπτική και εξετάζονται με αντικειμενικότητα.

Η διάσωση και διάδοση της συλλογικής μνήμης θεωρήθηκε ζωτικής σημασίας για κάθε κοινωνική ομάδα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να οδηγήσει στη δημιουργία μουσείων μνήμης. Κάθε κοινωνική ομάδα όρισε αναγνωρίσιμες τοποθεσίες ως ίχνη των παρελθοντικών της γεγονότων, με σκοπό τη διαίωσιση της συλλογικής μνήμης. Τέτοιες τοποθεσίες είναι, μεταξύ άλλων, και τα μουσεία. Αυτά θεωρήθηκαν ιεροί χώροι και μετατράπηκαν σε μνημεία των αναμνήσεων της κοινωνικής ομάδας, μέσα στα οποία φυλάσσονται υλικά και άυλα αντικείμενα του παρελθόντος<sup>228</sup>.

Έτσι, δημιουργήθηκαν ενιαίες αφηγήσεις των παρελθοντικών γεγονότων της συλλογικής μνήμης, που ενίσχυσαν, όχι μόνο τη συλλογική μνήμη της κοινωνικής ομάδας αλλά και την ταυτότητά της. Με τη βοήθεια των υλικών αντικειμένων στις συλλογές των μουσείων μνήμης, ανασύρθηκαν τα παρελθοντικά βιώματα κάθε κοινωνικής ομάδας και μετατράπηκαν παράλληλα σε σύμβολα της συνέχειας της ζωής, εξιστορώντας μικρές ιστορίες του παρελθόντος. Ωστόσο, παράλληλος σκοπός των μουσείων μνήμης είναι η προβολή και η ανάδειξη της συλλογικής μνήμης, που ανήκει σε μια κοινωνική ομάδα, σε επισκέπτες που, δεν ανήκουν στην ίδια ομάδα, ούτε κατέχουν την ίδια συλλογική μνήμη με αυτή, με σκοπό την ευρεία διάδοση και προώθηση της ιστορίας και της μνήμης. Σύμφωνα με τη Διεθνή Χάρτα Μουσείων Μνήμης: «Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που πιστεύουμε πως είναι καιρός πλέον τα Μουσεία Μνήμης, να προωθήσουν την αλληλοκατανόηση, δια της μεταξύ τους συνεργασίας σε εθνικό αλλά και διεθνές επίπεδο» και «Τα σύγχρονα Μουσεία Μνήμης είναι μουσεία σύγχρονης ιστορίας επιφορτισμένα να προωθούν την ανθρωπιστική και πολιτική παιδεία<sup>229</sup>».

Οποσδήποτε τα εβραϊκά μουσεία είναι μουσεία συλλογικής μνήμης, καθώς η δημιουργία τους εξυπηρετεί τη διάδοση της εβραϊκής κληρονομιάς σε ένα ευρύτερο κοινωνικό σύνολο, ανεξαρτήτως θρησκείας, πολιτισμού και ιδεολογιών. Αν και αρχικά τα εβραϊκά μουσεία κατασκευάστηκαν με σκοπό να προβάλλουν και να αναδείξουν τις ιουδαϊκές αρχαιότητες και την εβραϊκή θρησκεία, γρήγορα μετατράπηκαν σε προστάτες του εβραϊκού πολιτισμού, καθώς μετά το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και το Ολοκαύτωμα η συλλογική μνήμη του εβραϊκού λαού κινδύνευε. Για αυτούς τους λόγους, τα εβραϊκά μουσεία διαχωρίστηκαν σε Εβραϊκά Μουσεία Μνήμης και Μουσεία Ολοκαυτώματος.

<sup>228</sup> Μούλιου & Μπούνια, 1999, 52

<sup>229</sup> Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης: Υιοθετήθηκε από την MMWG1: Άμστερνταμ, Ιούνιος 2011. Υιοθετήθηκε από την IC MEMO2: Παρίσι, Οκτώβριος 2011. Διεθνής Συμμαχία Μνήμης του Ολοκαυτώματος.

Τα εβραϊκά μουσεία που εξετάζει η παρούσα εργασία, στοχεύουν στην διατήρηση της εβραϊκής συλλογικής μνήμης από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, την προβολή της εβραϊκής ζωής, θρησκείας, ιστορίας, και του πολιτισμού, ώστε οι νεότερες γενεές ανεξαρτήτως, εάν ανήκουν στην κοινωνική ομάδα των Εβραίων, να έρθουν σε επαφή με το παρελθόν και την πολιτιστική κληρονομιά. Αυτό σημαίνει, ότι αν και τα εβραϊκά μουσεία προβάλλουν την εβραϊκή συλλογική μνήμη, η ίδια μετατρέπεται σε κοινωνική μνήμη και μεταδίδεται σε ένα ευρύ κοινό, διότι, σύμφωνα με τον Saumarez Smith, οι άνθρωποι επισκέπτονται στα μουσεία γιατί τα αντικείμενα, που βλέπουν εκεί τους ωθούν να δημιουργήσουν προσωπικές και εξατομικευμένες αναμνήσεις από το παρελθόν, οι οποίες λειτουργούν ως δημόσια και ατομική μνήμη<sup>230</sup>.

Η διαίωσιση, ωστόσο, της συλλογικής μνήμης του εβραϊκού λαού και πολιτισμού μέσα από τα εβραϊκά μουσεία επιτυγχάνεται με τη χρήση αυθεντικών αντικειμένων, τα οποία ανήκουν σε αυτή την κοινωνική ομάδα και καθρεφτίζουν στον επισκέπτη ολόκληρη την πορεία των Εβραίων μέσα στο πέρασμα των αιώνων. Είναι σημαντικό να τονιστεί εδώ, ότι τα αντικείμενα που εκτίθενται στα εβραϊκά μουσεία προέρχονται από εβραϊκές οικογένειες, οι οποίες τα διέσωσαν από την αγριότητα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, με σκοπό να μεταδώσουν και να διαδώσουν στο ευρύ κοινό τη συλλογική τους μνήμη.

Ειδικότερα, η παρούσα έρευνα εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους διαχειρίζεται τη συλλογική μνήμη της εβραϊκής κληρονομιάς το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Κατά τη διαδικασία εκπόνησης της εργασίας βρέθηκαν νέα δεδομένα, που σχετίζονται με τη διαχείριση της μνήμης της αθηναϊκής εβραϊκής κοινότητας μέσα από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος. Σύμφωνα με τα παραπάνω δεδομένα και με τα αποτελέσματα της συνέντευξης με τη Διευθύντρια του μουσείου διαπιστώνεται, ότι το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος είναι ένας φορέας συντήρησης της συλλογικής μνήμης όλων των Αθηναίων Εβραίων, οι οποίοι κατοικούν στην Αθήνα από τα ελληνιστικά χρόνια. Τα εκθέματα του μουσείου είναι σκοπίμως τοποθετημένα σε θεματικές ενότητες, με σκοπό να φανερώσουν στον επισκέπτη επιμέρους αφηγήματα από τη ζωή των Ελλήνων Εβραίων, τα οποία όμως προέρχονται από την ίδια κοινωνική ομάδα και τελικά ενοποιούνται σε ένα ενιαίο αφήγημα. Έτσι, φανερώνεται η αποστολή του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος, η οποία σύμφωνα και με επιστήμονες κοινωνιολόγους διαπιστώνεται ότι είναι η διάσωση και διάδοση της συλλογικής μνήμης της εβραϊκής κοινότητας. Επιπλέον, το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και εδραιώνεται με τη βοήθεια των θεματικών συλλογών του μουσείου, που αποκαλύπτουν στον επισκέπτη ένα ενιαίο αφήγημα για την ελληνική εβραϊκή κληρονομιά και ιστορία, καθώς και με τα επικοινωνιακά μέσα, που χρησιμοποιεί το μουσείο για την προβολή και προώθηση της συλλογικής μνήμης του ελληνικού εβραϊσμού.

Επεξηγώντας, όπως παρουσιάσαμε, το μουσείο ξεκινά την έκθεσή του με υλικά αντικείμενα, που αποκαλύπτουν την παρουσία των Εβραίων στην Αθήνα από την αρχαιότητα. Ύστερα, ο επισκέπτης μαθαίνει για την καθημερινότητα των Ελλήνων Εβραίων μέσα από τον κύκλο της ζωής, η οποία συμπεριλαμβάνει αντικείμενα σχετικά με την θρησκεία, τις εορτές, τη γέννηση και τον θάνατο. Εν συνεχεία, το μουσείο

---

<sup>230</sup> Μερούσης, Στεφανή & Νικολαΐδου, 2010, 356

παρουσιάζει στον επισκέπτη ιστορικά γεγονότα, που καθόρισαν την ζωή του Έλληνα Εβραίου μέχρι σήμερα, όπως τη συμμετοχή των Εβραίων σε σημαντικούς πολέμους που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα καθώς και την τραυματική μαρτυρία του Ολοκαυτώματος. Είναι σημαντικό να τονιστεί, ότι η θεματική ενότητα του Ολοκαυτώματος είναι η μεγαλύτερη σε σχέση με τις άλλες, γεγονός που φανερώνεται από το πλήθος των αντικειμένων. Σκοπός του μουσείου είναι η προβολή της συλλογικής μνήμης του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού στο ευρύ κοινό, παρουσιάζοντας στον επισκέπτη δείγματα ιστορίας και συλλογικής ταυτότητας.

Πράγματι, το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος συμβάλλει ενεργά στη διάδοση της εβραϊκής ταυτότητας με την αρωγή των επικοινωνιακών μέσων που χρησιμοποιεί. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δημιουργία διαδραστικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα οποία απευθύνονται σε όλες τις ηλικίες και αποσκοπούν στον ανοιχτό διάλογο του μουσείου με τον επισκέπτη, διδάσκοντας τη διαφορετικότητα και τις διαπολιτισμικές ανταλλαγές. Μέσα από τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου προωθείται το μήνυμα των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του αλληλοσεβασμού. Το μουσείο με αυτό τον τρόπο λειτουργεί ως φορέας διαπολιτισμικού διαλόγου, βοηθώντας στην ανάπτυξη της διαπολιτισμικής ευαισθησίας των επισκεπτών.

Επιπλέον, μέσω των επικοινωνιακών μέσων του μουσείου αναδεικνύεται η ισχυρή επιρροή που ασκούν οι συνεργασίες του μουσείου με άλλους οργανισμούς στη διαδικασία λειτουργίας του, προσφέροντας ποικίλες ωφέλειες στο μουσείο, όπως είναι η διαφήμιση και η προβολή του σε ένα ευρύτερο κοινό. Με αυτόν τον τρόπο, οι συνεργασίες του μουσείου επιδιώκουν την προσέγγιση και την προσέλκυση νέου κοινού μέσω των δράσεων, που έχουν επίκεντρο τον επισκέπτη. Η αύξηση των επισκεπτών στο μουσείο ύστερα από κάθε συνεργασία του με άλλον φορέα αποκαλύπτει την αναγκαιότητα και τη σπουδαιότητα της επικοινωνιακής πολιτικής που οφείλει να εφαρμόζει το μουσείο, με σκοπό τη βιωσιμότητά του.

Τέλος, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούν ορισμένες προτάσεις για μελλοντικές εργασίες, οι οποίες αφορούν τόσο στη διαχείριση της μνήμης του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού από το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας, όσο στη λειτουργία του μουσείου. Αρχικά, θα ήταν σημαντικό να ερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίζει και αντιδρά το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδας ως πολιτιστικός οργανισμός σε πιθανούς κινδύνους απώλειας μνήμης του ελληνικού εβραϊκού πολιτισμού, δεδομένου της έκρυθμης σημερινής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα, όπως οι βανδαλισμοί στα εβραϊκά μνημεία της Ελλάδας και η απόρριψη του Ολοκαυτώματος ως ιστορικού και τραυματικού γεγονότος. Επιπλέον, μια ζωτικής σημασίας μελλοντική έρευνα για το Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος θα εστίαζε στους τρόπους προσέγγισης του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος ως εκπαιδευτικός φορέας σε κοινωνικές ομάδες με ακραίες αντισημιτικές ιδεολογίες καθώς και στην επιλογή συγκεκριμένης επικοινωνιακής πολιτικής για την εξάλειψη τέτοιων ιδεολογιών.

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benardou Ag., Champion Er., Dallas C., Hughes L. M., 2018, *Cultural Heritage Infrastructures in Digital Humanities*, Routledge, New York
- Βερέμης Θ., Κωνσταντοπούλου Φ., 2000, *Οι Έλληνες Εβραίοι: Στοιχεία της ιστορίας μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα του ΥΠ. ΕΞ.*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα
- Bowman St. B., 2009, *The Agony of Greek Jews, 1940–1945*, Stanford University Press, Stanford, California
- Γκαζή Ανδρ., 2010, «Διαδράσεις της μνήμης στο μουσείο», στο: Αγγ. Παπαστερίου, *ΙΡΙΣ, μελέτες στην μνήμη*, εκδ. Κορηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη, 345-361
- Γκαζή Ανδρ., 2013, «Μουσεία και επισκέπτες στην εποχή της «βιομηχανίας» της μνήμης», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, «Γεφυρώνοντας τις γενιές: Διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21ο αιώνα»*, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012, Βόλος 27-42
- Capriotti P., 2013, «Managing strategic communication in museums. The case of Catalan museums», *Communication & Society*, Vol. XXVI No.3 (2013), 98-116
- Cohen, L. & Manion, L., 1992, *Research methods in education*, Routledge, London
- Creswell J. W., 2016, *Η Έρευνα στην Εκπαίδευση, Σχεδιασμός, Διεξαγωγή και Αξιολόγηση Ποσοτικής και Ποιοτικής Έρευνας*, μτφρ. Ν. Κουβαράκου, εκδοτικός όμιλος Ίων, Αθήνα
- Ετμεκτσόγλου Γ., 2007, «Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων εβραίων», στο: Χρ. Χατζηωσήφ, *Ιστορία της Ελλάδας του 20<sup>ου</sup> αιώνα. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1945 Κατοχή-Αντίσταση*, Εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα, 175-189
- Ζαφειρόπουλος Κ., 2005, *Πώς γίνεται μια επιστημονική εργασία; Επιστημονική έρευνα και συγγραφή εργασιών*, εκδ. Κριτική, Αθήνα
- Ζερβουδάκη Αγγ., 2012, *Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος 1999-2009: Μέθοδοι και μέσα προσέγγισης νέου κοινού*, αδημοσίευτη πτυχιακή εργασία, ΤΙΑΔΠΑ, Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου,
- Gilbert Th., 2012, *Deutschlandreise. Berlin*, Editionnova GmbH, Rudesberg
- Gillis J. R., 1994, «Memory and Identity: The History of a Relationship», in *Commemorations, The Politics of National Identity*, Princeton, 3-24
- Glücklich J. H., 2014, *Holocaust Memory Reframed, Museums and the Challenges of Representation*, Rutgers University Press, New Jersey and London

- Halbwachs M., 1980, *The collective memory*, Harper & Row, New York
- Heath W., 1994, 'When Did the Sephardim Arrive in Salonica? The Testimony of the Ottoman Tax-Register, 1478-1613' in: L. Avigdor (ed.), *The Jews in the Ottoman Empire*, Washington D.C., 203-214
- Hervieu - Leger D., Willaime J. P., 2005, *Κοινωνικές θεωρίες και θρησκεία*, μτφρ. Κ. Τσικερδάνος, Εκδ. Κριτική, Αθήνα
- Hobsbawm J., 1998, *Για την Ιστορία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα
- Hooper-Greenhill Eil., 1999, «Σκέψεις για τη Μουσειακή εκπαίδευση και επικοινωνία στη μεταμοντέρνα εποχή», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 72, 47-49
- Huyssen Andr., 2003, *Present pasts. Urban palimpsests and the politics of memory*, Stanford University Press, Stanford, California
- Ιωσηφίδης Θ., Σπυριδάκης Μ., 2006, *Ποιοτική κοινωνική έρευνα. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις και ανάλυση δεδομένων*, Κριτική ΑΕ, Αθήνα
- Jacobs J., 2010, *Memorializing the Holocaust gender, Genocide and Collective memory*, I.B. Tauris & Co. London, New York
- Καβάλα Μ., 2015, *Η Καταστροφή Των Εβραίων Της Ελλάδας (1941-1944)*, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Αθήνα
- Καλεσοπούλου Δ., 1999, «Ανοιχτός διάλογος με την Κοινότητα: Μια ελληνική πρόταση στα προγράμματα προσέγγισης», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 73, 69-74
- Καλομενίδης Γ., Παρασκευαΐδης Λ., Τσουκαλάς Γ., 2006, *Βιομηχανικές αναμνήσεις*, Δήμος Ελευσίνας, Ελευσίνα
- Kitroeff Al., 1995, *War-Time Jews. The Case of Athens*, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Athens
- Κόκκινος Γ., Αλεξάκη Ευγ., 2002, *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη Μουσειακή Αγωγή*, Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα
- Κυριαζή Ν., 2005, *Η Κοινωνιολογική Έρευνα, Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Κυριαζή, Ν., 1998, *Η κοινωνιολογική έρευνα, κριτική επισκόπηση των μεθόδων και τεχνικών*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα
- Kvale S. & Brinkmann S., 2009, *Interviews: Learning the craft of qualitative research interviewing*, Sage Publication, Los Angeles
- Λάμπια Κ., Σιμπή Ιακ., 2012, *Η διάσωση*, Εκδ. Καπόν, Αθήνα
- Lang M., «Cultural memory in the museum and its dialogue with collective and individual memory», *NORDISK MUSEOLOGI* Vol. 2 (2007), 62-75
- Levine D. N. - Janowitz M., 1992, *Maurice Halbwachs, On Collective Memory*, The University of Chicago press, Chicago and London

Liminalities C., 2013, «Performative Memory: Form and Content in the Jewish Museum Berlin», *A Journal of Performance Studies* Vol. 9, No. 4, (November 2013), 2-5

Μαγκλιβέρας Κ., 2009, *Το Ζήτημα Των Πολεμικών Επανορθώσεων για τις Λεηλασίες κατά την Ναζιστική Κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομισματικού χρυσού των Εβραίων*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα

Mazower M., 2006, *Θεσσαλονίκη, Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Mazower M., 2013, *Σκοτεινή ήπειρος: Ο ευρωπαϊκός 20ός αιώνας*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Mazower M., 1993, *Inside Hitler's Greece. The Experience of Occupation, 1941-44*, Yale University Press, New Haven and London

Μαντόγλου Αν., 2011, «Αυτοβιογραφική μνήμη και «λήθη» σε προσωπικό, οικογενειακό και κοινωνικό πλαίσιο», *Hellenic Journal of Psychology* Vol. 8 (2011), 193-228

Μενεξιάδης Αλ., Σαΐας- Μαγρίζου Β., 2008, *Νέοι στη Δίνη της Κατοχικής Ελλάδας. Ο Διωγμός και το Ολοκαύτωμα των Εβραίων 1943-1944*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Μενεξιάδης Αλ., 2007, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων. Μνημεία και μνήμες*, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα

Μερούσης Ν., Στεφανή Ευαγγ., Νικολαΐδου Ν., 2010, *IPIΣ, μελέτες στη μνήμη της καθηγήτριας Αγγελικής Πιλάλη-Παπαστερίου*, Εκδ. Κορνηλία Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη

Μεσσίνας Ηλ., 1999, *Οι συναγωγές στην Ελλάδα. Η αρχιτεκτονική τους και η σχέση τους με τον ιστό της πόλης και την εβραϊκή συνοικία*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα

Μόλχο Ρ., 2006, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Εκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, Αθήνα

Μούλιου Μ. - Μπούνια Αλ., 1999, «Μουσειακές Εκ-θέσεις. Ερμηνευτικές προσεγγίσεις στη μουσειακή θεωρία και πρακτική», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 70, 53-58

Μουσούρη Θ., 1999, «Έρευνα κοινού και αξιολόγηση στα μουσεία», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 72, 56-61

Μπαντιμαρούδης Φ., 2011, *Πολιτιστική Επικοινωνία: Οργανισμοί, Θεωρίες, Μέσα*, Εκδ. Κριτική, Αθήνα

Μπενβενίστε, Ρ., 1999, *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Εκδ. Αλεξάνδρεια και Εταιρία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα

Naar D. E., 2016, *Jewish Salonica Between the Ottoman Empire and Modern Greece*, Stanford University Press Stanford, California

Nehama J., 1978, *Histoire des Israelites de Salonique*, Publications de la Fédération séphardite mondiale, Département culturel, Θεσσαλονίκη

Οικονόμου Μ., 1999, «Μουσεία για τους ανθρώπους ή για τα αντικείμενα;», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 72, 50-55

Παραδέλλης, Θ., 1999, «Ανθρωπολογία της Μνήμης» στο: Ρ. Μπενβενίστε, *Διαδρομές και Τόποι της Μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Θ. Παραδέλλης (επιμ.), Εκδ. Αλεξάνδρεια και Εταιρία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, Αθήνα, 26-57

Pearce S., 1999, «Μελετώντας τα μουσεία: Νέες Ανάγκες και Νέες Προσεγγίσεις», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 70, 47-49

Pierre N., 1989, *Between memory and history*, Marc Roudebush (ed.), University of California Press, Oakland

Pierron B., 2004, *Εβραίοι και Χριστιανοί στη νεότερη Ελλάδα. Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*, μτφρ. Γ. Σαρατσιώτης, εκδ. Πόλις, Αθήνα

Rivera-Orraca L., 2009, «Are museums sites of memory?», *The new school Psychology Bulletin* Vol. 6, No. 2, 32-37

Σολομών Εσθ., 2012, «Τα μουσεία ως «αντικείμενα». Αναζητώντας τρόπους προσέγγισης», στο: Ε. Γιαλούρη, *Υλικός πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 76-124

Σολομών Εσθ., 2011, «Ιστορία, Μνήμη, Αναπαράσταση: Παρουσιάζοντας το Ολοκαύτωμα στα Εβραϊκά Μουσεία της Ελλάδας», στο: Γ. Αντωνίου, *Το Ολοκαύτωμα στα Βαλκάνια*, Εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα, 477-515

Σταυρίδης, Σ., 2006, *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα

Σταυρουλάκης Ν., 1994, «Το Εβραϊκό Μουσείο της Ελλάδας», *Σύγχρονα Θέματα* 52-53, 93-99

Τρέβεζα-Σούση Ορ., 2017, «Εκπαιδευτικά Προγράμματα Και Μουσειοσκευές του Ε.Μ.Ε. για το Ολοκαύτωμα», *20ό Σεμινάριο για Εκπαιδευτικούς «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα»*, Αθήνα (9-11 Μαρτίου 2017), 54-56

Τρέβεζα-Σούση Ορ., 2012, «Μουσειακά εκπαιδευτικά εργαλεία για τη διδασκαλία του Ολοκαυτώματος», *Πρακτικά Σεμιναρίου Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος «Διδάσκοντας για το Ολοκαύτωμα στην Ελλάδα»*, Ιωάννινα (Τρίτη 13 Νοεμβρίου 2012), 43-49

Τσιάρα, Σ., 2004, *Τοπία Εθνικής Μνήμης, Ιστορίες της Μακεδονίας γραμμένες σε μάρμαρο*, Εκδ. Κλειδάριθμος, Αθήνα

Τσιώλης Γ., 2014, *Μέθοδοι και τεχνικές ανάλυσης στην ποιοτική κοινωνική έρευνα*, Κριτική ΑΕ, Αθήνα

Young J. E., 2015, «Libeskind's Daniel Jewish Museum in Berlin: The Uncanny Arts of Memorial Architecture», *Jewish Social Studies, New Series* Vol. 6, No. 2 (Winter, 2000), Indiana University Press

Φίλιας, Β., 1993, *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα

Φλάισερ Χ., 1995, *Στέμμα και σβάστικα. Η Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα

Φρεζής Ρ., 2007, *Ψηφίδες ιστορίας του Ελληνικού Εβραϊσμού*, Εκδ. Τυποτεχνική, Βόλος

Vergo P., 1999, «Επανεξέταση της «Νέας Μουσειολογίας», *Αρχαιολογία & Τέχνες* 70, 50-52

Williams P. H., 2007, *Memorial Museums: The Global Rush to Commemorate Atrocities*, Berg Publishers, Oxford

Χάγουελ Π., 2012, *Το Ολοκαύτωμα των Εβραίων στα Βαλκάνια: Γεγονότα, Ιδιαιτερότητες, Μνήμη*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη

Χανδρινός Ιασ., 2014, «Η ένταξη στο ανάρτικο δεν ήταν αυτονόητη», εφημ. *Μακεδονία* (7/12/2014), 43

## Ιστότοποι

“Thessaloniki before and after Ernest Hébrard Thessaloniki” ανακτήθηκε από το <[https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/35272626/Thess\\_before\\_and\\_after\\_Hebrard\\_Eng\\_26-10-07.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1548775984&Signature=OTUim30PH1wKDZ4xWY%2ByIZzpi8w%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DThessaloniki\\_before\\_and\\_after\\_Ernest\\_Heb.pdf](https://s3.amazonaws.com/academia.edu.documents/35272626/Thess_before_and_after_Hebrard_Eng_26-10-07.pdf?AWSAccessKeyId=AKIAIWOWYYGZ2Y53UL3A&Expires=1548775984&Signature=OTUim30PH1wKDZ4xWY%2ByIZzpi8w%3D&response-content-disposition=inline%3B%20filename%3DThessaloniki_before_and_after_Ernest_Heb.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 22/9/2018]

Benveniste, 2008, 3, ανακτήθηκε από το <[http://anciensiteusagespublicsdupasse.ehess.fr/fileadmin/PDFarticles/Benveniste\\_Rika\\_The\\_Coming\\_Out\\_of\\_Jewish\\_History\\_in\\_Greece.pdf](http://anciensiteusagespublicsdupasse.ehess.fr/fileadmin/PDFarticles/Benveniste_Rika_The_Coming_Out_of_Jewish_History_in_Greece.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 15/11/2018]

«Πρακτικές εφαρμογές της μουσειοπαιδαγωγικής εκπαίδευσης στο δημοτικό σχολείο» ανακτήθηκε από το <[http://www.elliepek.gr/documents/50\\_synedrio\\_eisigiseis/Skandali.pdf](http://www.elliepek.gr/documents/50_synedrio_eisigiseis/Skandali.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 30/9/2018]

“Using thematic analysis in psychology” ανακτήθηκε από το <[https://www.researchgate.net/publication/235356393\\_Using\\_Thematic\\_Analysis\\_in\\_Psychology](https://www.researchgate.net/publication/235356393_Using_Thematic_Analysis_in_Psychology)> [ημερ. πρόσβασης 15/11/2018]



«Συνδιαλλαγές ιστορίας και μνήμης σε μια υποχωρημένη όψη» ανακτήθηκε από το <[http://sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES\\_45.pdf](http://sadas-pea.gr/archive/2000-2011/ARXITEKTONES_45.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 10/9/2018]

«Μεταξύ των γραμμών - το Εβραϊκό Μουσείο στο Βερολίνο» ανακτήθηκε από το <<http://www.yolkstudio.gr/sitegr/index.php?/manolis/>> [ημερ. πρόσβασης 12/12/2018]

“The Coming Out of Jewish History in Greece” ανακτήθηκε από το <[http://anciensiteusagespublicsdupasse.ehess.fr/fileadmin/PDFarticles/Benveniste\\_Rika.The\\_Coming\\_Out\\_of\\_Jewish\\_History\\_in\\_Greece.pdf](http://anciensiteusagespublicsdupasse.ehess.fr/fileadmin/PDFarticles/Benveniste_Rika.The_Coming_Out_of_Jewish_History_in_Greece.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 20/12/2018]

«Βιοματική Μνήμη» ανακτήθηκε από το <<https://repository.kallipos.gr/bitstream/11419/3254/3/Kef.%2012.pdf>> [ημερ. πρόσβασης 24/8/2018]

Τσιώλης, 2015, 4, ανακτήθηκε από το <[https://www.researchgate.net/publication/296014223\\_Analyse\\_poiotikon\\_dedomeno\\_n\\_dilemmata\\_dynatotetes\\_diadikasies](https://www.researchgate.net/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomeno_n_dilemmata_dynatotetes_diadikasies)> [ημερ. πρόσβασης 24/8/2018]

«Διεθνής Χάρτα Μουσείων Μνήμης» ανακτήθηκε από το <<http://holocaustremembrance.com/sites/default/files/international-memorial-museums-charter.pdf>> [ημερ. πρόσβασης 8/10/2018]

“Jewish Studies: Global Directory of Jewish Museums” ανακτήθηκε από το <<https://www.science.co.il/jewish/Museums.php>> [ημερ. πρόσβασης: 20/9/2018]

«Συλλογές» ανακτήθηκε από το <<http://www.jmth.gr/article-01102015-sulloges>> [ημερ. πρόσβασης 11/9/2018]

«Ο πόλεμος» ανακτήθηκε από το <[http://www.jmth.gr/cpanel/resources/rs\\_html/polemos.pdf](http://www.jmth.gr/cpanel/resources/rs_html/polemos.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 20/9/2018]

«ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ της ΕΒΡΑΪΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ στην ΑΘΗΝΑ» ανακτήθηκε από το <[https://kis.gr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=476&Itemid=46](https://kis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=476&Itemid=46)> [ημερ. πρόσβασης 12/1/2019]

«Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος» ανακτήθηκε από το <<https://www.jewishmuseum.gr/>> [ημερ. πρόσβασης 3/12/2018]

«Μνημόνιο Συνεργασίας» ανακτήθηκε από το <[http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM\\_OF\\_COOPERATION\\_GENERAL\\_SECRETARIAT\\_OF\\_RELIGIOUS\\_AFFAIRS\\_AND\\_JEWISH\\_MUSEUM\\_OF\\_GREECE.pdf](http://archive.minedu.gov.gr/publications/docs2015/MEMORANDUM_OF_COOPERATION_GENERAL_SECRETARIAT_OF_RELIGIOUS_AFFAIRS_AND_JEWISH_MUSEUM_OF_GREECE.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 22/1/2019]

«Ιουδαϊσμός» ανακτήθηκε από το <<https://blogs.sch.gr/106dimat/files/2012/05/%CE%99%CE%BF%CF%85%CE%B4>>

[%CE%B1%CF%8A%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82.pdf](#)> [ημερ. πρόσβασης 22/1/2019]

«Πρακτικές εφαρμογές της μουσειοπαιδαγωγικής εκπαίδευσης στο δημοτικό σχολείο» ανακτήθηκε από το <[http://www.elliepek.gr/documents/5o\\_synedrio\\_eisigiseis/Skandali.pdf](http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Skandali.pdf)> [ημερ. πρόσβασης 2/2/2019]

«Ανάλυση ποιοτικών δεδομένων: διλήμματα, δυνατότητες, διαδικασίες» ανακτήθηκε από το <[https://www.researchgate.net/publication/296014223\\_Analyse\\_poiotikon\\_dedomeno\\_n\\_dilemmata\\_dynatotetes\\_diadikasies](https://www.researchgate.net/publication/296014223_Analyse_poiotikon_dedomeno_n_dilemmata_dynatotetes_diadikasies)> [ημερ. πρόσβασης 26/1/2019]

«Αντισημιτισμός και Άρνηση Ολοκαυτώματος» ανακτήθηκε από το <<http://hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/18194/%20%20%20%20%20%20%20%20.pdf?sequence=3>> [ημερ. πρόσβασης 12/12/2018]

«Συναγωνιστής: Οι Έλληνες Εβραίοι στην Εθνική Αντίσταση» Έκθεση σε Προξενείο Νέας Υόρκης» ανακτήθηκε από το <<http://athjcom.gr/headlines/%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CF%89%CE%BD%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%AE%CF%82-%CE%BF%CE%B9-%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7%CE%BD%CE%B5%CF%82-%CE%B5%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9-%CF%83%CF%84%CE%B7/>> [ημερ. πρόσβασης 1/2/2019]

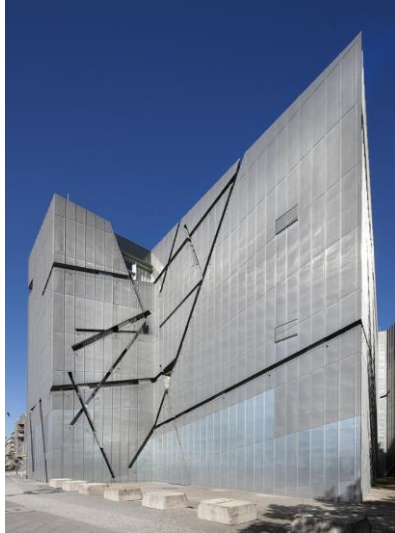
[https://www.facebook.com/pg/jewishmuseum.gr/reviews/?ref=page\\_internal](https://www.facebook.com/pg/jewishmuseum.gr/reviews/?ref=page_internal) [ημερ. πρόσβασης 8/2/2019]

[https://www.tripadvisor.com.gr/Attraction\\_Review-g189400-d242834-Reviews-The\\_Jewish\\_Museum\\_of\\_Greece-Athens\\_Attica.html](https://www.tripadvisor.com.gr/Attraction_Review-g189400-d242834-Reviews-The_Jewish_Museum_of_Greece-Athens_Attica.html) [ημερ. πρόσβασης 8/2/2019]

## Κατάλογος Εικόνων



Εικόνα 1 Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης



**Εικόνα 2 Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου**



**Εικόνα 3 Ο Πύργος του Ολοκαυτώματος, Εβραϊκό Μουσείο Βερολίνου**



**Εικόνα 4 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος**



**Εικόνα 5 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Θεματική ενότητα θρησκείας**



**Εικόνα 6 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Θεματική ενότητα θρησκείας**



**Εικόνα 7 Το εσωτερικό Ρομανιώτικης Συναγωγής από την Πάτρα**



**Εικόνα 8 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αρχαιολογικά ευρήματα**



**Εικόνα 9 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Σπάνια έγγραφα και εκδόσεις**



**Εικόνα 10 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Παραδοσιακή φορεσιά**



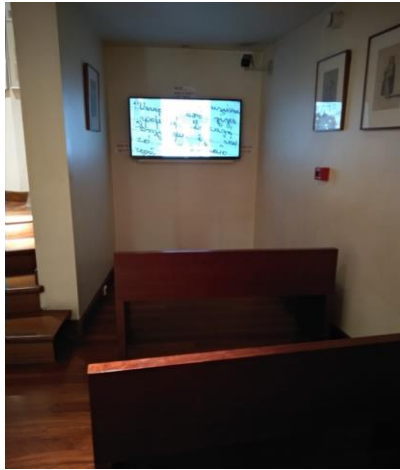
Εικόνα 11 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Στρατιωτικά ενθυμήματα Ελλήνων Εβραίων



Εικόνα 12 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Στρατιωτικά ενθυμήματα Ελλήνων Εβραίων



Εικόνα 13 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Σιωνισμός



**Εικόνα 14 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα προβολής βιντεοταινιών**



**Εικόνα 15 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah»**



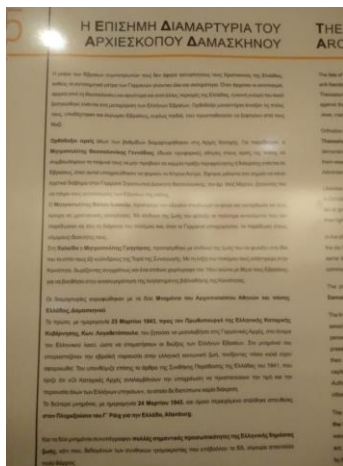
**Εικόνα 16 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah»**



**Εικόνα 17 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah»**



**Εικόνα 18 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah»**



**Εικόνα 19 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα «Ολοκαύτωμα-Shoah» ( πάνελ με την ιστορία του Αρχιεπίσκοπου Δαμασκηνού)**





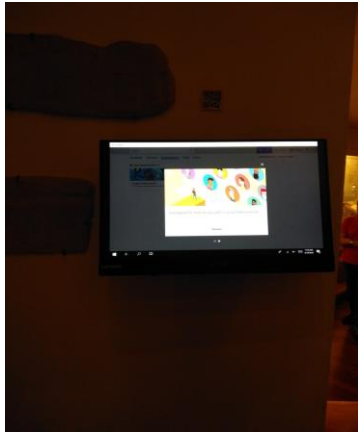
**Εικόνα 20 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων**



**Εικόνα 21 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Εβραίος Αθηναίος, παραδοσιακά καθημερινά αντικείμενα**



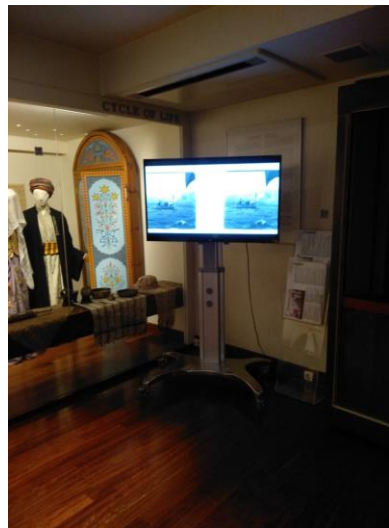
**Εικόνα 22 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Εβραίος Αθηναίος, παραδοσιακά καθημερινά αντικείμενα**



**Εικόνα 23 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Ψηφιακά μέσα**



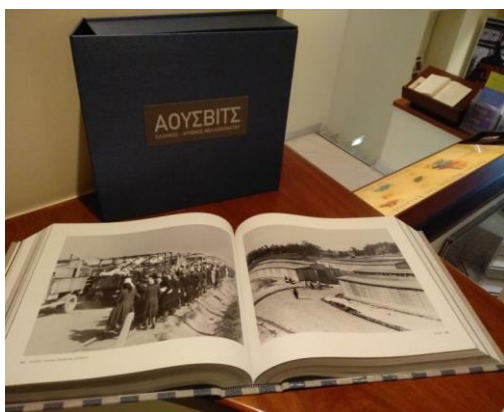
**Εικόνα 24 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Ψηφιακά μέσα**



**Εικόνα 25 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Ψηφιακά μέσα**



**Εικόνα 26 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Ψηφιακά μέσα**



**Εικόνα 27 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Πωλητήριο**



**Εικόνα 28 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων**



Εικόνα 29 Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος - Αίθουσα εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Η ζωγραφιά απεικονίζει παιδιά από όλο τον κόσμο. Το μουσείο επιδιώκει να προωθήσει το μήνυμα της ισότητας, της δικαιοσύνης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να εξαλείψει ιδεολογίες, όπως ο αντισημιτισμός και ο ρατσισμός.

### Πηγές Εικόνων

Εικ. 1: <http://www.kathimerini.gr/847925/article/politismos/polh/e3ypnos-odhgos-sthn-evraikh-istoria-ths-8essalonikhs> [ημερ. πρόσβασης 15/2/2019]

Εικ. 2 - 3: <https://www.jmberlin.de/en/libeskind-building> [ημερ. πρόσβασης 15/2/2019]

Εικ. 4 - 29: Προσωπικό φωτογραφικό αρχείο